

खण्ड एक शोधप्रस्ताव

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक भानुभक्तसम्बन्धी लेखन तथा प्रकाशन परम्परा रहेको छ ।

१.२ शोधप्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्रको प्रयोजन स्नातकोत्तर तह नेपाली विषयको दसौं पत्रको आवश्यकता पूरा गर्नु रहेको छ ।

१.३ शीर्षक परिचय

भानुभक्त आचार्य (वि.सं. १८७१-१९२५) नेपाली साहित्यका प्राथमिककाल (वि.सं. १८२६-१९४०) का केन्द्रीय प्रतिभा हुन् । उनले संस्कृतको अध्यात्म रामायणलाई केही मौलिकता दिँदै सामान्य नेपाली जन-जीवनमा भिजन सक्ने गरी सरल भाषा शैलीद्वारा नेपालीमा प्रस्तुत गरेका छन् । यो कृति नेपाली समाजमा अत्यन्त लोकप्रिय बन्न पुगेको छ । यसका साथै भानुभक्तले प्रश्नोत्तरी, भक्तमाला, बधूशिक्षा जस्ता कृतिको पनि रचना गरेका छन् ।

प्राथमिक कालमा नै नेपाली साहित्यलाई यस्ता महत्त्वपूर्ण रचनाद्वारा सेवा पुऱ्याउने भानुभक्त एवं उनका रचनासम्बन्धी अध्ययन विद्वान् तथा समालोचकहरूबाट हुँदै आएको देखिन्छ, तर त्यस्ता अध्ययन कसरी प्रारम्भ भएका छन् र तिनले कसरी निरन्तरता प्राप्त गरेका छन् भन्नेबारे विस्तृत अध्ययन हुन बाँकी नै छ । अतः प्रस्तुत शोधपत्रमा भानुभक्तसम्बन्धी लेखन तथा प्रकाशन परम्पराको कालक्रमिक विवरणात्मक सूची प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.४ शोधसमस्या

भानुभक्तसम्बन्धी लेखन तथा प्रकाशन परम्परामा केन्द्रित शोधपत्रमा निम्न लिखित शोधसमस्याहरू रहेका छन्-

- क) भानुभक्तको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको रूपरेखा कस्तो छ ?
- ख) भानुभक्तका रचना र तस्विर प्रकाशन परम्परा कसरी अघि बढेको छ ?
- ग) भानुभक्तसम्बन्धी पुस्तकाकार (समीक्षात्मक, सिर्जनात्मक) लेखन परम्परा कसरी अघि बढेको छ ?
- घ) भानुभक्तसम्बन्धी फुटकर (समीक्षात्मक, सिर्जनात्मक) लेखन परम्परा कसरी अघि बढेको छ ?

१.५ शोधको उद्देश्य

भानुभक्तसम्बन्धी लेखन तथा प्रकाशन परम्परामा केन्द्रित प्रस्तुत शोधपत्रको उद्देश्य समस्याकथनमा प्रस्तुत गरिएका समस्याहरूको समाधान गर्नु हो । तसर्थ यस शोधपत्रका उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन्-

- क) भानुभक्तको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको पहिचान गर्नु ।
- ख) भानुभक्तका रचना र तस्विरहरूको प्रकाशन परम्परा निर्धारण गर्नु ।
- ग) भानुभक्तसम्बन्धी भएका (समीक्षात्मक, सिर्जनात्मक) पुस्तकाकार लेखन परम्पराको कालक्रमिक विवरणात्मक सूची प्रस्तुत गर्नु ।
- घ) भानुभक्तसम्बन्धी भएका (समीक्षात्मक, सिर्जनात्मक) फुटकर लेखन परम्पराको कालक्रमिक विवरणात्मक सूची प्रस्तुत गर्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

भानुभक्तसम्बन्धी अध्ययन व्यक्तिगत एवं संस्थागतरूपमा हुँदै आइरहेको देखिन्छ । यस्ता अध्ययनहरूको क्षेत्र विस्तृत पाइन्छ, तापनि यस शोधपत्रको समयसीमा प्रारम्भदेखि वि.सं. २०१० सालसम्म मात्र भएको हुँदा यहाँ यसै अवधिमा भएका केही प्रमुख अध्ययनहरूलाई मात्र पूर्वकार्यअन्तर्गत चर्चा गरिएको छ ।

- क) मोतीराम भट्टको कवि भानुभक्त आचार्यको जीवन चरित्र (वि.सं. १९४८) बाट भानुभक्तसम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान आरम्भ भएको हो । यसमा भट्टले भानुभक्तका जीवनका विविध घटना प्रसङ्गहरूको चर्चा गर्नुका साथै

उनको साहित्यिक पक्षमाथि समेत प्रकाश पार्दै भानुभक्तलाई सहज कविका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

- ख) शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलको आदिकवि भानुभक्ताचार्यको जीवन चरित्र (वि.सं.१९६९) भानुभक्तसम्बन्धी चर्चा गरिएको दोस्रो कृति हो । अधिकांश भाग भट्टले लेखेको कवि भानुभक्तको जीवन चरित्रमा आधारित भए तापनि केही क्षेपक श्लोक तथा भानुभक्तसम्बन्धी नयाँ तथ्यहरू दिइ ढुङ्गेलले भानुभक्तलाई आदिकवि र सर्वोच्च कविका रूपमा चिनाएका छन् ।
- ग) ब्रह्म शंशेर ज.ब.रा.को कवि भानुभक्त (वि.सं. १९९५) समालोचनात्मक कृति हो । यसमा राणाले भानुभक्तका सुविचार, कुविचार, गुण-दोष आदि पक्षको चर्चा गरेका छन् । भानुभक्तको वास्तविक गुण-दोष, सकारात्मक-नकारात्मक पक्षको विवेचना यसै कृतिबाट सुरु भएको मान्न सकिन्छ ।
- घ) सूर्यविक्रम ज्ञवालीद्वारा सम्पादित भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ (वि.सं. १९९७) मा विभिन्न बौद्धिक व्यक्तित्वहरू (लेखनाथ पौड्याल, बालकृष्ण सम, सूर्यविक्रम ज्ञवाली आदि) ले भानुभक्तको व्यक्तित्व र कृतित्वको स्मरण गर्दै उनको उच्च मूल्याङ्कन गरेका छन् । भण्डै तीन दर्जन फुटकर लेख रचनाहरू एउटै कृतिमा प्रकाशित भएबाट भानुभक्तसम्बन्धी अध्ययनमा यसले नयाँ मोड ल्याएको देखिन्छ ।
- ड) तुलनात्मक सुन्दर काण्ड (वि.सं. २००२) मा बाबुराम आचार्यले रघुनाथ भट्ट र भानुभक्तको सुन्दर काण्डको तुलना गर्दै रघुनाथमा भन्दा भानुभक्तमा उच्च कवित्व शक्ति भएको उल्लेख गरेका छन् ।
- च) पुराना कवि र कविता (वि.सं. २००३) मा बाबुराम आचार्यले कविमा हुनुपर्ने तीन गुण (लालित्य, सरलता र विचारको मौलिकता) तत्कालीन कविहरूमध्ये केवल भानुभक्तमा नै भएको चर्चा गरेका छन् । आदिकवि भानुभक्त शीर्षकअन्तर्गत भानुभक्तका केही कमजोरी पक्षलाई समेत औँल्याएका छन् ।

- छ) पारसमणि प्रधानको सम्पादनमा दार्जीलिङबाट प्रकाशित पत्रिका **भारती** (वर्ष ३, अङ्क १, वि.सं. २००८) भानुभक्त विशेषाङ्कका रूपमा प्रकाशित भएको देखिन्छ । यस अङ्कमा भानुभक्तसम्बन्धी भण्डै डेढ दर्जन लेख रचनाहरू प्रकाशित भएका छन् ।
- ज) **आदिकवि भानुभक्त** (वि.सं. २००९ मा प्रकाशित) भाइचन्द्र प्रधानको फुटकर लेखहरूको सङ्ग्रह हो । 'गोर्खा' पत्रिका (वर्ष ५, अङ्क १, वि.सं. २००६ देखि) मा प्रकाशित ती समीक्षात्मक फुटकर लेखहरूमा विभिन्न १२ शीर्षकअन्तर्गत भानुभक्त र उनका काव्यरचनागत प्रवृत्तिको चर्चा गरिएको छ ।
- झ) **भानुभक्त ग्रन्थावली** (वि.सं. २००९) को प्रस्तावनामा सम्पादक पारसमणि प्रधानले नेपाली कवितामा भानुभक्तले नेपाली भाषाको जुन रूप दिएका छन् त्यही नै विशुद्ध नेपाली भाषा हो भन्दै मानक नेपाली भाषाको पहिचान गर्न 'भानुभक्त ग्रन्थावली' नै पल्टाउनु पर्ने उल्लेख गरेका छन् ।
- ञ) अमृतादेवी क्षेत्रीको सम्पादनमा कमल प्रकाशन समिति दार्जीलिङबाट प्रकाशित **कमल** (वि.सं. २०१० वर्ष १, अङ्क १) पत्रिकामा लेखनाथ पौड्याल, कुन्तीदेवी, डमरुबल्लभ पौड्याल, धर्मराज थापा आदिका भानुभक्तसम्बन्धी रचनाहरू प्रकाशित भएको देखिन्छ ।

१.७ शोधकार्यको औचित्य

प्रस्तुत शोधपत्र भानुभक्तसम्बन्धी लेखन परम्परामा कसकसले कार्य गरेका छन् ? भन्ने विषयको जानकारी दिने उद्देश्यले तयार पारिएको हो । यसको अध्ययनबाट भानुभक्तसम्बन्धी अध्ययन परम्पराको ज्ञान प्राप्त गर्न र नेपाली साहित्यमा भानुभक्तको महत्ता पहिचान गर्न सघाउ पुग्ने देखिन्छ ।

१.८ अध्ययनको सीमाङ्कन

भानुभक्त स्वयंमा कवि साहित्यकार हुन् । उनका रचनाहरूको प्रकाशन परम्परा लामो छ भने उनका बारेमा लेखिएका फुटकर रचना र पुस्तककार कृतिहरू पनि प्रशस्त छन् । तर यस शोधपत्रमा प्रारम्भदेखि वि.सं. २०१० सम्मका लेखन तथा प्रकाशन परम्पराहरूलाई मात्र समेटिएको छ ।

१.९ सामग्रीसङ्कलन विधि

शोधपत्रसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क तथा सामग्री सङ्कलनका लागि मुख्यरूपले पुस्तकालयीय विधिलाई अपनाइएको छ । यसका साथै सम्बन्धित विषयविज्ञ एवं समीक्षकहरूसँग आवश्यक जानकारी प्राप्त गर्ने क्रममा केही मात्रमा मौखिक (अन्तर्वार्ता विधि पनि प्रयोग गरिएको छ ।

१.१० सैद्धान्तिक ढाँचा र शोधविधि

शोधसँग सम्बन्धित सामग्रीहरूलाई मुख्यतः विवरणात्मक रूपमा सूचीकृत गरिएको छ र ती सामग्रीलाई ऐतिहासिक कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी प्रस्तुत शोधपत्रमा विवरणात्मक विधि र ऐतिहासिक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

१.११ शोधपत्रको रूपरेखा

शोधपत्र सङ्गठित एवं सुव्यवस्थितरूपमा प्रस्तुत गर्न आवश्यकतानुसार विभिन्न खण्डमा विभाजन गरिएको छ ।

पहिलो खण्ड : शोधप्रस्ताव

दोस्रो खण्ड : भानुभक्तको सङ्क्षिप्त जीवनी एवं काव्ययात्रा

तेस्रो खण्ड : भानुभक्तका रचनाको प्रकाशन परम्परा

क) पाण्डुलिपि परम्परा

ख) मुद्रण परम्परा

ग) फोटो प्रकाशन एवं सालिग निर्माण परम्परा

चौथो खण्ड : भानुभक्तसम्बन्धी पुस्तकाकार लेखन परम्परा

क) समीक्षात्मक लेखन परम्परा

ख) सिर्जनात्मक लेखन परम्परा

पाँचौं खण्ड : भानुभक्तसम्बन्धी फुटकर लेखन परम्परा

क) समीक्षात्मक लेखन परम्परा

ख) सिर्जनात्मक लेखन परम्परा

छैटौं खण्ड : उपसंहार

सन्दर्भग्रन्थसूची

खण्ड दुई

भानुभक्तको सङ्क्षिप्त जीवनी र काव्ययात्रा

२.१ भानुभक्त आचार्यको सङ्क्षिप्त जीवनी

२.१.१ जन्म र जन्मस्थल

भानुभक्त आचार्यको जन्म वि.सं. १८७१ साल असार २९ गते रविवारका दिन भएको थियो । उनको जन्मस्थल मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रअन्तर्गत गण्डकी अञ्चलको तनहुँ जिल्लाको चुँदी, रम्घा हो । उनका पिताको नाम धनञ्जय आचार्य र माताको नाम धर्मावतीदेवी थियो । पुत्र प्राप्तिका लागि धनञ्जय आचार्यले १२ वर्षसम्म सूर्यको व्रत गरेको हुँदा उनले छोराको नाम भानुभक्त राखेका थिए । भानुभक्तका पितामह (बाजे) को नाम श्रीकृष्ण आचार्य थियो । आफ्नो जेठा छोराको जीवनको उत्तरार्द्धमा जन्मेको नाति भएको हुँदा बाजे श्रीकृष्ण आचार्यबाट भानुभक्तले निकै स्नेह पाएको देखिन्छ ।

२.१.२ बाल्यावस्था

भानुभक्त आचार्यको बाल्यावस्था बाजे श्रीकृष्ण आचार्यकै सान्निध्यमा सुखमय रूपमा बितेको देखिन्छ । पिता धनञ्जय आचार्य खरदार पदमा जागिरे थिए भने श्रीकृष्णको घरपरिवारमा २५०० मुरी धान हुने खेत पनि थियो । यस्तो सम्पन्न परिवारमा ढिलो गरी जन्मेका छोरा हुनाले पनि लालन पालनमा भानुभक्तले विशेष स्नेह पाएको देखिन्छ । त्यसैले बाजे श्रीकृष्ण आचार्यका साथमा भानुभक्त आचार्यको बाल्यावस्था सरल र सुखपूर्वक बितेको थियो । बाजे श्रीकृष्ण आचार्य आफूमा भएको ज्ञान नातिलाई दिन चाहन्थे । त्यसैले आफू काशीवास गर्न जाँदा १४ वर्षे किशोर नाति भानुभक्तलाई पनि साथै लिएर गएको जानकारी पाइन्छ ।

२.१.३ उपनयन तथा विवाह संस्कार

प्राचीन हिन्दूपरम्परा अनुसार आठ वर्ष भित्रमा छोराको व्रतबन्ध हुनुपर्ने नियमअनुरूप वि.सं. १८७९ मा भानुभक्तको व्रतबन्ध भएको देखिन्छ । त्यसपूर्व

नै उनले अमरकोश तथा यज्ञवल्क्यप्रणीत सूर्यकवचलगायत संस्कृतका कतिपय विषयवस्तु बुझिसकेको भन्ने चर्चा पाइन्छ ।^१

भानुभक्तको पहिलो विवाह १० वर्षको उमेरमा तनहुँ जिल्लाको राडरुड गाउँका परशुराम खनालकी छोरी चन्द्रकान्ता देवीका साथ भएको थियो तर १८ महिनापछि नै उनी परलोक भएकी हुँदा ११ वर्षको उमेरमा तनहुँ जिल्लाकै मानुड गाउँका विद्याधर खनालकी छोरी चन्द्रकला देवीसँग उनको दोस्रो विवाह भएको उल्लेख पाइन्छ ।^२

२.१.४ शिक्षादीक्षा

बाल्यकालदेखि नै तीक्ष्ण बुद्धि भएका भानुभक्तको अध्ययनकार्य घरमै बाजे श्रीकृष्ण आचार्यबाट भएको देखिन्छ । एक पटक सिकाएको कुरा तत्काल टिप्न सक्ने क्षमता भएका भानुभक्तले श्रीकृष्ण आचार्यबाट सुनेर नै संस्कृतका धेरै श्लोकहरू कण्ठस्थ गरेका थिए । दुर्गाकवच, सप्तशती रुद्री, वेद, अमरकोष, रघुवंशादिका कही सर्ग तथा मध्यसिद्धान्त, कौमुदी चुरादिसम्म उनले आफ्नै घरमा बसी बाजे श्रीकृष्ण आचार्यसँग पढेका थिए भन्ने उल्लेख पाइन्छ ।^३

बाजे श्रीकृष्ण आचार्य भानुभक्तलाई आफू जस्तै पण्डित बनाउन चाहन्थे । त्यसैले उनले वृद्धावस्थाका दिनहरू बिताउन काशी जाँदा भानुभक्तलाई पनि साथै लगेका थिए । भानुभक्त आफ्नो ज्ञानवृद्धिका लागि काशी जस्तो विद्याको नगरी पुगेकाले ठाउँअनुसार नै उनले बिहान बेलुका बाजेले पढेको सुनेर तथा अन्य समयमा अरु विभिन्न विद्वान्, पण्डितहरूबाट सत्सङ्ग र पुराणहरूको शिक्षा पाएर १८/१९ वर्षको अल्पायुमै निकै दक्षता हासिल गरेको देखिन्छ । संस्कृत भाषामा लेखिएको गद्य-पद्यको अर्थ निकाल्न सक्ने योग्यता भानुभक्तमा भएको कुरा बाबुराम आचार्यले पनि उल्लेख गरेका छन् ।^४

^१ नरनाथ आचार्य, आदिकवि भानुभक्त आचार्यको सच्चा जीवन चरित्र, दो.सं. (काठमाडौं, २०३६) पृ. २१ ।

^२ मुक्तिनाथ आचार्य, आदिकवि भानुभक्त आचार्य : खोजपूर्ण जीवनी, (तनहुँ : चुँदी, रम्घा, २०४२), पृ. ९ ।

^३ नरनाथ आचार्य, पूर्ववत्, पृ. २१ ।

^४ बाबुराम आचार्य, पुराना कवि र कविता, (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०२३) पृ. १०० ।

२.१.५ जीवनका प्रमुख घटना

भानुभक्तको जीवनी सम्बन्धी केही महत्त्वपूर्ण प्रसङ्गहरू यसप्रकार छन्-

(क) भानुभक्त र घाँसी

भानुभक्तको जीवनमा घाँसी प्रसङ्ग अत्यन्त ठूलो घटनाका रूपमा देखापर्दछ । भारी बोकेर हिड्ने अनपढ घाँसीबाट कीर्ति आर्जनका निम्ति लोकको उपकार गर्ने कुरा सुनेर भानुभक्तले पनि आफ्नो नाम अमर राख्ने विचारमा रामको जीवनगाथालाई लिएर अध्यात्म रामायणको नेपालीमा रूपान्तरण गरेको जानकारी मोतीराम भट्टले दिएका छन्।^५

(ख) भानुभक्त गजाधर सोतीका घरमा

भानुभक्त वि.सं. १९०१ मा कलाधर ब्राह्मणलाई गायत्री मन्त्र सुनाउँन भोर्लेटार जाने क्रममा बाटैमा पर्ने गजाधर सोती नामका मित्रका घरमा पुगेर बास माग्न पुगेका थिए तर सोतीकी घरबूढीले उनलाई बास दिइन् । उनले अलि पर गई अरुका घरमा रात गुजार्नु पर्थ्यो । बाबुबाजेका पालादेखि चिनजान भएको र एक मानो खानलाउन पुग्ने परिवारीकी नारीले साँभ्रमा आएको पाहुनालाई बास नदिएको घटना गृहस्थीधर्मको विपरीत थियो । फलतः भानुभक्तले गजाधर सोतीकी घरबूढीलाई 'अलच्छिन्की' र 'नरक जानलाई सवसित विदावादी भइछिन्' भनी गाली गर्दै कविता रचना गरेको उल्लेख पाइन्छ।^६

(ग) भानुभक्त कुमारी चोकमा

भानुभक्तका पिता धनञ्जय आचार्य खरिदार पदमा बहाल रहेकै बेला दिवङ्गत भएका हुँदा आफू जीवित छँदै अड्डाको हरहिसाब फरफारक गर्न पाएका थिएनन् । केही बाँकी देखिन आएको हुँदा तत्कालीन ऐनअनुसार बाबुलाई लागेको बाँकी छोरा भानुभक्तको काँधमा आइपरेको थियो । फलतः उनी कुमारी चोकमा निगरानीमा परेको र केही महिना कुमारी चोकमा

---

^५ ऐजन, पृ. १९८ ।

^६ ब्रतराज आचार्य, "भानुभक्तको सङ्क्षिप्त जीवनी" भानुर्दशन, (वर्ष ३२, अङ्क १, पूर्णाङ्क ७, २०६३ असोज), पृ. ८८ ।

थुनिएपछि छोरा रमानाथको ब्रतबन्ध अड्कन गयो भन्ने बिन्तीपत्र हाली भानुभक्त छुटेको जानकारी पाइन्छ।^७

(घ) गिरिधारी भाटसँगको मुद्दा

धेरै समयसम्म काठमाडौंमा रहनु परेकोले भानुभक्तको तनहुँको जग्गा जमीन बरबाद भइरहेको र जग्गाका बारेमा गिरिधारी भाटसँग मुद्दासमेत लड्नुपरेको उल्लेख पाइन्छ। भानुभक्तले मुद्दा पनि जितेका थिए तर भाटसँग अनावश्यक भ्रगडा भएल्लु परेकोले पछि उनलाई भाट शब्दसँगै घृणा पैदा भएको थियो र डाँडा-भाटा मिलाई बनाएको आफ्नो घरको छानोबाट भाटा नै निकालिदिए भन्ने चर्चा पाइन्छ।^८ यसबाट भानुभक्त निकै खरो स्वभावका थिए भन्ने सङ्केत मिल्दछ। गिरिधारी भाटसँगको मुद्दा लामै समयसम्म चलेको देखिन्छ।

(ङ) ज्वराक्रान्त र देहावसान

भानुभक्तको पटकपटक तनहुँ-काठमाडौं आवतजावत चलि नै रहन्थ्यो। वि.सं. १९२५ मा काम विशेषले आफ्नो घर तनहुँ जाँदा तिनी बाटैबाट ज्वरग्रस्त भएका थिए। काठमाडौंमा हुँदा मित्र सुब्बा धर्मदत्तले रामायण उत्तरकाण्डको रामगीता अनुवाद गर्ने आग्रह गरेकोले बिरामी अवस्थामा पनि ओछ्यानमा सुतीसुती कहिले आफैँले कहिले छोरा रमानाथलाई लेख्न लगाउँदै रामगीता अनुवाद गरी सिध्याएका थिए।^९ यस पटकको बिरामले भानुभक्तलाई छोडेन। ज्वरोले भनभन च्याप्तै गएको थियो। शारीरिक शिथिलता देखिन थाल्यो। वि.सं. १९२५ आश्विन शुक्ल पञ्चमीको दिन थियो, मर्स्याङ्दी नदीको सेतीघाटभन्दा केहीमाथि गाइथुने घाटमा अर्द्धजलमा सुताएको अवस्थामा मुखमा सुवर्ण, तुलसीजल आदि राखिदिएपछि कविको प्राण गयो।

^७ ब्रतराज आचार्य, आदिकवि भानुभक्त : जीवनी र कविताको सम्परीक्षण (तनहुँ : भानुजन्मस्थल विकास समीति, चुँदी, रम्घा, २०१८) पृ. २३।

^८ बाबुराम आचार्य, पूर्ववत्, पृ. ११०।

^९ ब्रतराज आचार्य, आदिकवि भानुभक्त : जीवनी र कविताको सम्परीक्षण, पूर्ववत्, पृ. ४२।

२.२ भानुभक्तको काव्ययात्रा

कवि भानुभक्त विलक्षण प्रतिभासम्पन्न व्यक्ति थिए । उनले सानै उमेरदेखि नै कविता कथन थालेको चर्चा पाइन्छ । भानुभक्तको पहिलो कविता कुन हो र कहिले रचियो भन्ने प्रमाणित तिथिमिति प्राप्त नभएपनि भानुभक्त मणिमाला (वि.सं. १९९८) मा विष्णुमाया देवीले भानुभक्तको जन्मकुण्डली र तत्सम्बन्धी कविता प्रकाशित गरेकी छन् र यो कविता भानुभक्तले १२ वर्षको उमेरमा ज्योतिष पढेर घर फर्किइ लेखेर पिता धनञ्जय आचार्यलाई देखाएको जानकारी समेत दिएकी छन् ।^{१०} बाबुराम आचार्यले पनि यसै कविता “श्री शालीवाहन् ... ” लाई नै भानुभक्तको पहिलो कविता मानेका छन् तर यसमा मतैक्य छैन । डा. ब्रतराज आचार्यले आन्तरिक प्रमाणका आधारमा विचार गर्दै शरीरका अङ्ग प्रत्यङ्गको गणना गरी कथिएको “केश् कन्चट् कुहिनो .....” कवितालाई पहिलो कविता मान्न सकिने ठानेका छन् । किनकी यसको विषयवस्तु केटौले पाराको छ । यस्तो कविता साथीसङ्गातीहरूका बीचमा खेल्दा मुखमुखै कथनु सम्भव देखिन्छ । साथै यस कविताको तेस्रो र चौथो पाउमा अन्त्यानुप्रास पनि भङ्ग छ, जबकि भानुभक्तका उत्तरवर्ती कविताहरूमा अन्त्यानुप्रास योजनालाई कडाइका साथ पालना गरिएको छ । तसर्थ भानुभक्तका उपलब्ध कविताहरूमध्येमा पहिलो कविता यही नै हो भन्नु उचित देखिन्छ ।^{११}

भानुभक्त आचार्यले करीब तीन दर्जन जति फुटकर कविता लेखेको जानकारी पाइन्छ । प्रश्नोत्तरमाला, बधूशिक्षा, भक्तमाला जस्ता लघुकाव्यहरू तथा रामायणजस्तो बृहत् काव्यसमेत उनले रचना गरेका छन् । फुटकर कविताहरू कुनकुन समयमा लेखिएको हो भन्ने कुरालाई तथ्यरूपमा भन्न नसकिने हुनाले समयका दुई बिन्दुका बीचमा राखेर हेर्न सकिन्छ ।

^{१०} बाबुराम आचार्य, पुराना कवि र कविता, पूर्ववत्, पृ. १०१ ।

^{११} ब्रतराज आचार्य, आदिकवि भानुभक्त : जीवनी र कविताको सम्परीक्षण, पूर्ववत्, पृ. ४२ ।

२.२.१ फुटकर कविता

भानुभक्तले करिब चार दशक लामो कवितायात्रामा प्रशस्त फुटकर कविताहरू रचना गरेको जानकारी पाइन्छ । यस्ता कविताहरू मध्ये कुनै देशभक्तिपूर्ण भावनाले ओतप्रोत छन् भने कुनैमा सौन्दर्य चेतना स्पष्ट देखिन्छ, कुनै हास्य रसले भरिपूर्ण छन् भने कुनैमा चाहिँ सामाजिक कुरीति र ढिलासुस्तिमाथिको प्रहार पाइन्छ । भानुभक्त प्रतिभाका धनी हुनाले जे देख्थे तुरुन्त कविता लेख्न सक्तथे । वास्तवमा उनी आशुकवि थिए । सामाजिक कुरीतिमाथि, सरकारी कार्यमा आएको ढिलासुस्ती तथा भ्रष्टाचारमाथि गरिएको व्यङ्ग्यप्रहारपूर्ण रचनाले त्यसताकका सामाजिक कुरीतिको यथार्थ ज्ञान दिन्छ । उनले औषधिमूलोसम्बन्धी, पाशासम्बन्धी पनि दुईवटा कविता लेखेको पाइन्छ । देशभक्तिपूर्ण रचनाका रूपमा कान्तिपुर वर्णनलाई लिन सकिन्छ । यसमा कान्तिपुरलाई अमरावती, अलकापुरी र शिवपुरीको संज्ञा दिएको पाइन्छ । उनको बालाजु वर्णन कवितामा प्रकृति चेतना, सौन्दर्य चेतना पाइन्छ । यसरी फुटकर कवितामा भानुभक्तको कवि व्यक्तित्व बहुमुखी प्रतिभा सम्पन्न देखापर्दछ । उनको भाषाशैली सरल, सरस र सुबोध देखिन्छ ।

२.२.२ लघुकाव्य

भानुभक्तका लघुकाव्य भन्न सुहाउने खालका तीनवटा कृति पाइन्छन् । ती हुन्- प्रश्नोत्तर, भक्तमाला र बधूशिक्षा । प्रश्नोत्तर संस्कृतबाट अनुवाद गरिएका लघुकाव्य हो । भानुभक्तले शङ्कराचार्यका धेरै कृतिहरूको अध्ययन गरेका थिए र निकै प्रभावित पनि थिए । त्यसैले शङ्कराचार्यको प्रश्नोत्तरको सरासर पद्यानुवाद भानुभक्तले गरेका हुन् ।

भक्तमाला भानुभक्तको मौलिक काव्य हो । मानिस असक्त बन्दै गएपछि, आध्यात्मिक चिन्तनतर्फ लाग्दछ । जीवनलाई सङ्गतिपूर्ण बनाउने ईश्वरको चिन्तन गर्दछ । यस्तो अवस्थामा शान्तरसले काम गर्दछ । शान्तरसका लागि शिखरिणी छन्द उपयुक्त हुन्छ । भानुभक्तले भक्तमाला शिखरिणी छन्दमा नै लेखेका छन् । यसबाट उनमा शब्दको, भाषाको तथा छन्दको उचित छनौट गर्न सक्ने खुपी देखापर्छ ।

बधूशिक्षा (१९१९ वि.सं.) भानुभक्तको मौलिक काव्यकृति हो । उनले आफ्ना मित्र तारापतिको घरमा जाँदा त्यहाँ घटेको घटना देखी बधूशिक्षाको रचना गरेको उल्लेख पाइन्छ । त्यस समयको मागअनुसार बुहारीमा के कस्तो शिक्षा हुनुपर्छ, बुहारीको दैनिक कर्तव्य के हो ? र कुनकुन कर्तव्यलाई कसरी पालना गर्नुपर्छ, भन्ने कुराहरू भानुभक्तले यस कृतिमा दिएका छन् ।

२.२.३ महाकाव्य

भानुभक्तको रामायण महाकाव्यको रूप हो । लामो समय (वि.स. १८९८-१९२५) मा पूरा गरिएको यो रचना नेपाली साहित्यको एउटा महत्त्वपूर्ण उपलब्धिका रूपमा देखा पर्दछ । संस्कृत अध्यात्म रामायणको अधिकांश भाग अनुष्टुप छन्दमा छ तर भानुभक्तको रामायणमा एक श्लोक पनि अनुष्टुप पाइँदैन । सम्भवतः अनुष्टुप् छन्द लेग्री तानीतानी गीत भैं भन्न गाह्रो पर्ने हुनाले भानुभक्तले इन्द्रवज्रा, उपजाति, द्रुतविलम्बित, वसन्ततिलका, मालिनी, स्वागता, शिखरिणी, शार्दूलविक्रीडित र स्रग्धरा यी नौ छन्दको प्रयोग रामायणमा गरेका छन् ।^{१२}

रामायण लेखनका निम्ति भानुभक्तमाथि पारिवारिक प्रभाव पनि धेरै परेको थियो । उनका परिवारका सम्पूर्ण सदस्य रामभक्त थिए । श्रीकृष्ण आचार्य उनका पितामहमात्र होइनन् गुरु थिए औ रामभक्त पनि थिए ।^{१३} वि.सं. १९९८ मा भानुभक्तले रामायणको बालकाण्ड सिध्याएका थिए । त्यसपछि वि.सं. १९११ मा कुमारीचोकमा निगरानीमा परेका बेला अयोध्याकाण्ड, आरण्यकाण्ड, किष्किन्धाकाण्ड र सुन्दरकाण्ड अनुवाद गरी सिध्याएको देखिन्छ । उनले युद्धकाण्ड वि.सं. १९१४/१५ तिर अनुवाद गरेको बुझिन्छ^{१४} भने रामायणको उत्तरकाण्ड वि.सं. १९१९ मा मात्र पूरा गरेको जानकारी पाइन्छ । तर रामायणका धेरै हस्तलिखित प्रतिहरूमा रामगीता नपाइने र सुरुसुरुमा

^{१२} सम्पा. सूर्यविक्रम ज्ञवाली, भानुभक्तको रामायण, (दार्जिलिङ : नेपाली साहित्य सम्मेलन, सन् १९३२) पृ. १७/१८ ।

^{१३} भाइचन्द्र प्रधान, आदिकवि भानुभक्त आचार्य, (रत्नकुमार प्रधान, सन् १९५२) पृ. ३३ ।

^{१४} ब्रतराज आचार्य, आदिकवि भानुभक्त : जीवनी र कविताको सम्परीक्षण, पूर्ववत्, पृ. ६६ ।

प्रकाशित रामायणमा पनि रामगीता नभएको हुँदा भानुभक्तले वि.सं. १९१९ मा रामगीता बाहेकको उत्तरकाण्ड मात्र पूरा गरेको देखिन्छ।^{१५}

‘रामगीता’ (वि.सं. १९२५) भानुभक्तको अन्तिम चरणको महत्त्वपूर्ण रचना हो। वि.सं. १९२५ मा काठमाडौँबाट घर फर्कने क्रममा धर्मदत्तले रामगीताको पनि अनुवाद गरी रामायण पूरा गर्नुहोस् भनेको हुँदा उनले यसको अनुवाद गरेको चर्चा पाइन्छ। मोतीराम भट्टका अनुसार “आफ्ना पुत्र रमानाथकन लेख भनी आफूले विछ्यौनामा सुती रामगीताको भाषा बनाए। निज कविका पुत्र रमानाथले लेखे।”^{१६} यसरी भानुभक्तीय रामायण तयार भएको देखिन्छ। भानुभक्तको रामायणमा भाषाशैली सरस, सरल देखापर्दछ। रामायणमा प्रयुक्त शब्दावलीलाई हेर्दा नेपाली भाषा र नेपाली शब्दमाथि भानुभक्तको विशेष दखल रहेको स्पष्ट हुन्छ।

२.२.४ गद्यलेख

भानुभक्तका केही गद्यलेखहरू पनि पाइन्छन् तर उनी पद्यमा जति सफल छन् गद्यमा देखिदैनन्। घरायसी लेनदेन, जग्गा-जमीन सम्बन्धमा, पुत्र रमानाथलाई लेखेको पत्र तथा केही तमसुकहरूका रूपमा उनको गद्य लेखनको नमूना पाउन सकिन्छ तर यी सबै गद्यलेखहरू हेर्दा कुनै खास साहित्यिकता पाइँदैन।

२.२.५ निष्कर्ष

यसप्रकार चारदशक लामो काव्ययात्रामा भानुभक्तले रचना गरेका करीब तीन दर्जन फुटकर कविता, तीनवटा लघुकाव्य र एउटा महाकाव्य आज पनि उपलब्ध छन्। सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुवै दृष्टिले भानुभक्तका रचनाहरू उल्लेखनीय देखिन्छन्।

---

^{१५} ऐजन, पृ. ८२।

^{१६} मोतीराम भट्ट, कवि भानुभक्त आचार्यको जीवन चरित्र, (काशी : भारत जीवन यन्त्रालय, वि.सं. १९४८) पृ. २१।

खण्ड तीन

भानुभक्तका रचनाको प्रकाशन परम्परा

३.१ पाण्डुलिपि परम्परा

भानुभक्त आचार्य कवि मात्र होइनन् सुन्दर प्रतिलिपिकार पनि थिए । भानुभक्तको समयमा नेपालमा छापाखाना भित्रिइसकेको भए तापनि त्यो छापाखाना सर्वसाधारणको पहुँचभन्दा बाहिर थियो । यस्तो अवस्थामा भानुभक्त आफूले पढ्ने वा आफूलाई चाहिने पुस्तकहरू आफ्नै हस्ताक्षरमा प्रतिलिपि उतार्दथे । भानुभक्तका कृतिहरू, फुटकर चिठीपत्र र तमसुकहरू तथा कविताका रूपमा पाइने भानुभक्तका पाण्डुलिपिहरू यस प्रकार छन्-

३.१.१ लघुसिद्धान्त कौमुदी

भानुभक्तले वि.सं. १८९९ मा प्रतिलिपि उतार गरेको लघुसिद्धान्त कौमुदीको अन्तिम पृष्ठ भानु पुस्तकालय चुँदी, रम्घामा सुरक्षित छ । १३.६×३.२ इन्चको बाक्लो कागजमा लेखिएको यस पाण्डुलिपिको अन्त्यमा “श्रीशाके १७६४ मासे ७ पक्षे १ तिथौ १० वारे ७ लिखितमिदम्पुस्तकं श्री भानुभक्तशर्मणा स्वार्थम्” लेखिएबाट उक्त पाण्डुलिपि भानुभक्तको आफ्नै हस्ताक्षर भएको देखिन्छ ।

३.१.२ तुलसी पूजाविधि

भानुभक्तले १९१४ वि.सं. मा प्रतिलिपि उतार गरेको यस पुस्तिकाको सक्कलप्रति स्व. सूर्यविक्रम ज्ञवालीको सङ्ग्रहमा सुरक्षित रहेको जानकारी पाइन्छ । यसको अन्त्यमा लेखिएको छ - “इति तुलसीपूजा समाप्ता ॥ शुभं भूयाल्लेखक पाठकयो : श्री भानुभक्तशर्मणा पण्डितेन सम्वत् १९१४ आश्विन पौर्णमास्याम्” ।

यसबाट प्रस्तुत पाण्डुलिपि भानुभक्तकै हस्ताक्षर भएको स्पष्ट हुन्छ ।

३.१.३ रमानाथलाई पत्र

७.६×६.६ इन्च साइजको पातलो कागजमा शिरदेखि पुछारसम्म १७ हार र बाँयातर्फ तेर्सो पारी २ हारमा लेखिएको यस पत्रको पुछारमा “मिति मार्ग शुदि २ रोज ३ मुकाम महाबौद्ध टोल शुभम्” लेखिएको छ । यो पाण्डुलिपि वि.सं. १९१५ मा लेखिएको हो भनी नरनाथ आचार्यले किटान गरेका छन् ।^{१७} यो पत्र (पाण्डुलिपि) भानुपुस्तकालय, चुँदी रम्घामा सुरक्षित रहेको जानकारी पाइन्छ ।

३.१.४ ठाहिलाबाबु गङ्गादत्तलाई पत्र

प्रस्तुत पत्र डा. जयराज आचार्यको सङ्ग्रहमा सुरक्षित रहेको पाइन्छ । “मनमा आनन्द भयाका दिनमा पछि जो भयाको विस्तर लेखि पढाउदै रहँला” भन्ने विवरण भएको यस पत्रमा विशेष उल्लेख्य विषयवस्तु केही देखिदैन । यस पत्रमा मिति वैशाख वदी ११ रोज १ मात्र उल्लिखित भएको पाइन्छ ।

३.१.५ कालु जैसीको तमसुक

भानुभक्तले कालु जैसीलाई १२१- रूपैयाँ ऋणदिँदा आफ्नै हस्ताक्षरमा लेखेको तमसुक नरनाथ आचार्यले (वि.सं. २०१७) ले सार्वजनिक गरेका हुन् । यसको अन्त्यमा ‘लेखक साक्षी भानुभक्त उपाध्याय इति सम्वत् १९१७ साल मिति फाल्गुण शुदि ३ रोज ५ शुभम् लेखिएको छ । यसको सक्कलप्रति भानुपुस्तकालय चुँदी रम्घामा सुरक्षित रहेको जानकारी पाइन्छ ।

३.१.६ रमानाथलाई पत्र

प्रस्तुत पत्र भानुभक्तले काठमाडौँबाट छोरा रमानाथलाई लेखेका हुन् । पत्रमा भानुभक्तले रामायण उत्तरकाण्ड लेखेर पूरा गर्न लागेको उल्लेख गर्दै छोरा रमानाथलाई घरायसी बन्दोवस्तका कुरा सम्झाएका छन् । यसको अन्त्यमा मिति १९१९ साल वैशाख वदी २ रोज ४ शुभम् लेखिएको छ । प्रस्तुत पत्र भानु पुस्तकालय चुँदी रम्घामा सुरक्षित रहेको जानकारी पाइन्छ ।

---

^{१७} ब्रतराज आचार्य “भानुभक्तका उपलब्ध पाण्डुलिपिका सम्बन्धमा” भानुदर्शन, पूर्ववत्, पृ. १०६ ।

३.१.७ बधूशिक्षाको लेखोट

भानुभक्तले वि.सं. १९१९ मा मित्र तारापतिका घरमा बासबस्दा रचना गरेको बधूशिक्षाको लेखोट भानुपुस्तकालय चुँदी रम्घामा सुरक्षित रहेको जानकारी पाइन्छ । डा. ब्रतराज आचार्य (वि.सं. २०४०) ले यसलाई सार्वजनिक गरेका हुन् । चौडाईतर्फ ७ इन्च र लम्बाईतर्फ कागजका ३ टुक्रा जोडी ५४ इन्च लामो सादा नेपाली कागजमा लेखिएको उक्त लेखोटको परीक्षणबाट भानुभक्तकै हस्ताक्षर प्रमाणित भएको देखिन्छ ।

३.१.८ प्रतिवादी पत्र

भानुभक्त र गिरिधारी भाटका बीच वि.सं. १९२१/२२ मा जग्गासम्बन्धी खिचोला उत्पन्न हुँदा भानुभक्तले अड्डामा चढाउन यो प्रतिवादीपत्र लेखेका थिए । लेखनसमय र लेखकको नाम उल्लेख नभएको भए तापनि उक्त पत्रको व्यहोरा हेर्दा भानुभक्तकै हस्ताक्षर पुष्टि भएको उल्लेख पाइन्छ ।

३.१.९ फास्यर्पा पत्र अर्थात् वेनु पाध्याको चलनपुर्जी

यो पत्र नरनाथ आचार्य (वि.सं. २०१८) ले प्रकाशित गरेका हुन् । ७.२×६ इन्च साइजको पातलो नेपाली कागजमा लेखिएको यस पत्रको पुछ्यारमा 'लेखकसाक्षी भानुभक्त पण्डित इति सम्वत् १९२३ साल मिति फाल्गुन वदि र रोज चार शुभम्' लेखिएको छ । यसको सक्कल प्रति भानु पुस्तकालय चुँदी रम्घामा सुरक्षित रहेको जानकारी पाइन्छ ।

३.१.१० भाषा रामायण

संस्कृतको अध्यात्म रामायणलाई आधार मानी तर्जुमा गरिएको भाषा रामायण भानुभक्तको आफ्नै रचना हो । उनले आफ्नै हस्ताक्षरमा उतार गरेको एउटा रामायण राष्ट्रिय अभिलेखालयमा सुरक्षित पाइन्छ । यस लेखोटमा बालकाण्डभर प्रत्येक पृष्ठमा ९ हार रहेको देखिन्छ भने अयोध्याकाण्डदेखि उत्तर काण्डसम्म प्रत्येक पृष्ठमा १० हार लेखिएको पाइन्छ । युद्धकाण्डमा भने सबै पृष्ठमा ८/८ हार मात्र छन् । यति हुँदाहुँदै पनि कागजको साइज सर्वत्र समान देखिनाले उपर्युक्त लेखोटहरू भानुभक्तले रामगीता समेत अनुवाद

गरिसकेपछि नयाँ प्रतिलिपि तयार गर्ने उद्देश्यले आफैले लेखेको भन्ने उल्लेख पाइन्छ ।

यस प्रकार भानुभक्तका पाण्डुलिपिहरूको अध्ययन गर्दा के पाइन्छ भने भानुभक्तले जीवनको पूर्वाद्धमा उतार गरेका केही कृतिका पाण्डुलिपिहरू हाल उपलब्ध भए पनि त्यस अवधिका पत्रात्मक पाण्डुलिपिहरू अहिले उपलब्ध छैनन् । जीवनका उत्तराद्धका चाँहि पत्रात्मक पाण्डुलिपि र काव्यकृतिका पाण्डुलिपि अहिले पनि निकै उपलब्ध छन् । जीवनका पूर्वाद्धका पाण्डुलिपिहरू कम मात्रामा पाइएबाट भानुभक्तका कतिपय रचनाहरू लुप्त भएका र जीवनीका महत्त्वपूर्ण क्षणहरू ओभेलमा परेको हुन सक्ने देखिन्छ तथापि उत्तराद्धका धेरै पत्र र काव्यकृतिका पाण्डुलिपिबाट भानुभक्त र उनका काव्यकृतिको खोज अनुसन्धानमा ठूलो सहयोग पुगेको छ । भविष्यमा अरु पनि पाण्डुलिपि प्राप्त हुन सक्ने र त्यसबाट भानुभक्त र उनका काव्यकृतिका बारेमा थप तथ्यहरू उद्घाटित हुँदै जाने अपेक्षा राख्न सकिन्छ ।

३.२ भानुभक्तका रचनाहरूको मुद्रण परम्परा

भानुभक्तका रचना वि.सं. १९४१ बाट मुद्रित रूपमा बजारमा आउन थालेका हुन् । मोतीराम भट्टको अग्रसरतामा भारत जीवनप्रेस बनारसबाट प्रकाशित 'रामायण बालकाण्ड' नै भानुभक्तको पहिलो प्रकाशित कृति हो । यसको एक वर्षपछि वि.सं. १९४२ मा देवराज शर्मा समेतका व्यक्तिहरू मिली समग्र रामायण (२००० प्रति) छापेका थिए । त्यस्तै वि.सं. १९४४ मा मोतीराम भट्टको सम्पादनमा 'भानुभक्तकृत भाषा रामायण' प्रकाशित भएको पाइन्छ । यी रामायणहरू प्रकाशित हुने बित्तिकै धडाधड विक्री भएकोले भारत जीवन प्रेसले रामायणको व्यावसायिक प्रकाशन नै गर्न थालेको देखिन्छ ।

वि.सं. १९८९ मा रामायणको सम्पादन गर्दा सम्पादक सूर्य विक्रम ज्ञवालीले 'रामायण बालकाण्ड' (वि.सं. १९४५), रामायण किष्किन्धाकाण्ड (वि.सं. १९५१), रामायण उत्तरकाण्ड (वि.सं. १९५१), रामायण उत्तरकाण्ड (वि.सं. १९५८) तथा रामायण (बालकाण्ड देखि सुन्दरकाण्ड सम्म, प्रकाशनमिति अज्ञात) को उपयोग गरेको देखिन्छ । वि.सं. १९६५ मा पं. हरिहर

शर्माले समग्र रामायण (२१ प्रति) छपाएको उल्लेख पाइन्छ । बनारसको सर्वहितैषी कम्पनी, तथा नेपालको पाशुपत यन्त्रालयबाट पनि भानुभक्तीय रामायण प्रकाशित भएका थिए । गोरखाग्रन्थ प्रचारक मण्डली बम्बईले पनि वि.सं. १९६७ मा भानुभक्तीय रामायण प्रकाशित गरेको थियो । सूर्यविक्रम ज्ञवालीले वि.सं. १९८९ मा गोरखनाथ एण्ड कम्पनीबाट रामायणको अर्को संस्करण प्रकाशित गरेको जानकारी पाइन्छ ।^{१८} त्यसपछि वि.सं. १९९८ मा भानुभक्तकी नातिनी विष्णुमाया देवीले भानुभक्तका समग्र कृति एकत्र गरी 'भानुभक्त मणिमाला' (वि.सं. १९९८) प्रकाशित गरेकी छन् । त्यस्तै वि.सं. २००९ मा पारसमणि प्रधानले पनि भानुभक्तका समस्त रचनाहरू समावेश गरी 'भानुभक्त ग्रन्थावली' प्रकाशित गरेका छन् । अर्का प्रकाशक कृष्णकुमारीले पनि वि.सं. २००० देखि नै भानुभक्तीय रामायण प्रकाशित गर्न थालेको देखिन्छ ।^{१९}

यसरी उपर्युक्त सूचनाहरूका आधारमा भानुभक्तको रामायणको वि.सं. २०१० सम्मका प्रकाशक एवं प्रकाशनको अनुमानित संख्या यसप्रकार देखाउन सकिन्छ -^{२०}

क्र.सं.	सम्पादक/प्रकाशक	प्रकाशन वर्ष	संख्या	कैफियत
१.	मोतीराम भट्ट	वि.सं. १९४१	२०००	बालकाण्ड
२.	डमरुवल्लभ समेत	वि.सं. १९४२	२०००	साभा रामायण
३.	मोतीराम भट्ट	वि.सं. १९४४	२००० (अनुमानित)	समग्र रामायण
४.	भारत जीवन प्रेस	वि.सं. १९४५	२००० (अनुमानित)	बालकाण्ड
५.	भारत जीवन प्रेस	वि.सं. १९५१	२००० (अनुमानित)	किष्किन्धा काण्ड
६.	भारत जीवन प्रेस	?	२००० (अनुमानित)	बालकाण्ड

^{१८} ब्रतराज आचार्य, "लोक प्रियताका कसीमा आदिकवि भानुभक्त आचार्य", द्यौराली (काठमाडौं : स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन, वि.वि., २०५७) पृ.१ ।

^{१९} ऐजन्, पृ. २ ।

^{२०} ऐजन्, पृ. ३ ।

७.	सर्वहितैषी कम्पनी	(तृतीय बार)	२००० (अनुमानित)	सबै काण्ड
८.	मोतीकृष्ण शर्मा	वि.सं. १९५१	२००० (अनुमानित)	समग्र रामायण
९.	विश्वराज, हरिहर शर्मा	वि.सं. १९६५	२००० (अनुमानित)	समग्र रामायण
१०.	गोरखनाथ प्रचारक मण्डली	वि.सं. १९६९	२००० (अनुमानित)	समग्र रामायण
११.	पुण्यपप्रसाद	वि.सं. १९७८ (?)	१०×२००० (अनु)	समग्र रामायण
१२.	सूर्यविक्रम ज्ञवाली	वि.सं. १९८९	२००० (अनुमानित)	समग्र रामायण
१३.	विष्णुमाया देवी	वि.सं. १९९८	२००० (अनुमानित)	समग्र रामायण
१४.	पारसमणि प्रधान	वि.सं. २००९	२००० (अनुमानित)	समग्र रामायण

उपर्युक्त विवरणमा प्रकाशित पुस्तक संख्या अनुमानित मात्र हुन् । तथापि भानुभक्तको रामायण वि.सं. २०१० भन्दा पूर्व नै दर्जनौ प्रकाशन संस्थाहरूले प्रकाशित गरेको देखिन्छ ।

रामायणका साथै भानुभक्तको 'प्रश्नोत्तरमाला' वि.सं. १९४१ मा अमर यन्त्रालय वाराणसीबाट प्रकाशित भएको उल्लेख पाइन्छ । यसका प्रकाशक मोतीराम भट्टका मित्र तेजबहादुर राणा थिए । भक्तमाला (२२ श्लोके) को प्रकाशन मोतीराम भट्टले वि.सं १९४१ मा गरेका थिए । त्यस्तै ३३ श्लोक भएको बधूशिक्षाको प्रकाशन वि.सं. १९४८ मा भएको देखिन्छ । भानुभक्तको रामगीता वि.सं. १९४७ भन्दा पछि प्रकाशित भएका रामायणहरूमा मात्र पाइने हुँदा त्यसअघि रामगीताको प्रकाशन हुन नसकेको देखिन्छ ।

भानुभक्तका रचनाको प्रकाशनसम्बन्धी उपर्युक्त विवरणबाट लोकप्रिय काव्य कृतिहरूको रचना गर्ने भानुभक्त नेपाली जनमानसमा सर्वप्रिय कवि बनेका एवं उनका रचनाहरू पाठक वर्गले औधि रुचाएको स्पष्ट हुन्छ ।

३.३ फोटो प्रकाशन परम्परा

आदिकवि भानुभक्तको रेखाचित्र प्रकाशित गर्ने प्रथम व्यक्ति मोतीराम भट्ट हुन् । कवि भानुभक्तको जीवन चरित्र (वि.सं. १९४८) को मुख पृष्ठमा

उक्त चित्र प्रकाशित छ । भानुभक्तको रेखाचित्रलाई फोटो शैलीमा ढाल्ने काम सर्वप्रथम गोरखा प्रचारक मण्डलीले गरेको देखिन्छ ।^{२१} यस संस्थाद्वारा प्रकाशित रामायण (वि.सं. १९६७) को मुखपृष्ठमा पलेँटी मारेर बसेको दुइ हातले रामायण समाती पढ्न लागेको भानुभक्तको चित्र प्रकाशित छ । भानुभक्तको रामायण (वि.सं. १९८९) मा अर्द्धकदको भानुभक्तको चित्र प्रकाशित भएको देखिन्छ भने भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ (वि.सं. १९९७) मा भानुभक्तको अर्द्धकदको फोटो/चित्र प्रकाशित भएको देखिन्छ । यसै ग्रन्थको पृ. २७ मा मोतीराम भट्टद्वारा कवि भानुभक्त आचार्यको जीवन चरित्र वि.सं. १९४८ को मुख पृष्ठमा प्रकाशित रेखाचित्र पनि प्रकाशित छ । यसैगरी भानुभक्त मणिमाला (वि.सं. १९९८) मा अर्द्धकद गोलाकार रूपमा भानुभक्तको चित्र प्रकाशित भएको देखिन्छ भने कवि भानुभक्त (वि.सं. १९९५) मा अर्द्धकद गोलाकार रूपमा भानुभक्तको चित्र प्रकाशित भएको देखिन्छ ।

भानुभक्तको सालिग सर्वप्रथम दार्जीलिङमा स्थापना गरिएको थियो । नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जीलिङको तत्वावधानमा १७ जुन १९४९ (वि.सं. २००६) मा उक्त सालिग स्थापित भई अनावरण भएको थियो ।^{२२} २०१० भन्दा अघि अन्यत्र कतै पनि भानुभक्तको सालिग स्थापनाको भएको जानकारी पाइँदैन ।

---

^{२१} ब्रतराज आचार्य, आदिकवि भानुभक्तः लोकप्रियता र सामाजिक गतिविधिको अभिलेख, (तनहुँ : भानुजन्मस्थल विकास समिति, चुँदी, रम्घा, २०५७) पृ. २४ ।

^{२२} ऐजन, पृ. ४३ ।

खण्ड चार

भानुभक्तसम्बन्धी पुस्तकाकार लेखन परम्परा

भानुभक्त नेपाली साहित्यका विशिष्ट प्रतिभा हुन् । उनका रामायणलगायत अरु कविताहरूको अध्ययनबाट हँसिला, रसिला, हक्की, उच्च विचार भएका भानुभक्तको चित्र हाम्रा सामु उभिन्छ । उनको देशभक्ति र भाषाप्रेमको भावले हामीलाई ठूलो प्रभाव पार्दछ । मातृभाषाप्रेमी, देशभक्त भानुभक्तले आफ्ना सेवाद्वारा जो महान् कार्य गरे तिनले गर्दा नेपाली साहित्यमा उनी सदा सम्मानित रहेका छन् । भानुभक्तका बारेमा विद्वान तथा समालोचकहरूद्वारा अध्ययन, खोज, अनुसन्धान हुँदै आइरहेको देखिन्छ । सम्भवतः भानुभक्तका बारेमा जति खोज अनुसन्धान भएको होला त्यति अरु कुनै नेपाली साहित्यकारका बारेमा भएको छैन । अतः भानुभक्तसम्बन्धी कहिलेदेखि कसकसले कुनकुन कृति र लेखबाट चर्चा गरेका छन् भन्नेबारे पनि अध्ययन अनुसन्धान हुन आवश्यक देखिन्छ । अतः यस परिच्छेदमा आरम्भदेखि वि.सं. २०१० सम्म भानुभक्तसम्बन्धी भएका पुस्तकाकार लेखन परम्पराको कालक्रमिक विवरणात्मक सूची प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१ समीक्षात्मक लेखन परम्परा

४.१.१ समीक्षक : मोतीराम भट्ट (वि.सं. १९४८)

कृति : कवि भानुभक्त आचार्यको जीवन चरित्र

विधा : जीवनीपरक समीक्षा

प्रकाशक: बाबु रामकृष्ण बर्मा

मुद्रक : भारत जीवन यन्त्रालय, काशी

पृष्ठ संख्या : ३०, मूल्य-

मोतीराम भट्टद्वारा लिखित कवि भानुभक्तको जीवन चरित्र (वि.सं. १९४८) नेपाली साहित्यको पहिलो साहित्यिक जीवनी लेखनको सुरुआत हो ।^{२३}

---

^{२३} यो कृति वि.सं. १९८४ र १९९५ मा सूर्यविक्रम ज्ञवालीको सम्पादनमा नेपाली साहित्य सम्मेलनबाट पुनः प्रकाशित भएको छ ।

यसमा भट्टले भानुभक्तका जीवनका विविध घटना प्रसङ्गरूप प्रस्तुत गरेका छन् । यसको आरम्भमा भानुभक्तको जन्मस्थल तनहुँको प्राकृतिक सुन्दरताको वर्णन गरिएको छ । तनहुँमा श्रीकृष्ण आचार्य नामका विद्वान् ब्राह्मण थिए । उनका छ भाइ छोरामध्ये जेठा छोराका रूपमा १८६९ वि.सं. मा भानुभक्तको जन्म भएको थियो । एकदिन एउटा मानिसले तपाईं को भनी सोझा भानुभक्तले तत्काल यस्तो कवितामा जवाफ दिएका थिए-

पहाडको अति बेस देश् तनहुँमा श्रीकृष्ण ब्राह्मण् थिया ।
 खुप् उच्चा कुल आर्यवंशि हुन गै सत्कर्ममा मन् दिया ॥
 विद्यामा पनि जो धुरन्धर भइ शिक्षा मलाई दिया ।
 इन्को नाति म भानुभक्त भनि हूँ यो जानि चिन्हि लिया ॥

भानुभक्तको जीवनमा घाँसी प्रसङ्ग अत्यन्त ठूलो घटनाका रूपमा लिइन्छ । भट्टका अनुसार भानुभक्त घाँसीबाट कुवा खनाएको दृष्टान्तद्वारा उपदेश पाइ कवि बनेका थिए । घाँसीले कुवा खनाएर प्रसिद्धि पाए भैं भानुभक्तले पनि प्रसिद्ध बन्न फुटकर कवितादेखि अध्यात्मरामायण समेतको तर्जुमा भाषा श्लोकमा गरेका थिए । भानुभक्तले रामायण बालकाण्ड वि.सं. १८९८ मा तयार गरेका थिए । वि.सं. १९०१ मा कलाधर ब्राह्मणलाई मन्त्र सुनाउन जाने क्रममा बाटैमा पर्ने मित्र गजाधरसोती नामका मित्रका घरमा पुगेर बास माग्दा बास नपाएपछि एक रुखमुनि गइ रातभर शीतमा डल्लिनु परेको थियो । भोलिपल्ट बिहान एक श्लोक बनाई गजाधरको कान्छो छोरालाई कण्ठ गराई उसैको तुनामा बाँधिदिई उनी बाटो लागेका थिए । यस श्लोकले गर्दा भानुभक्तले गजाधर ब्राह्मणको बेइज्जती गरे भनी कसैले दोष नलाउनु भन्ने मोतीराम भट्टको टिप्पणी पाइन्छ । अतिथिको सत्कार नगर्नेलाई यस्तै दण्ड मिल्छ भन्ने दृष्टान्तका रूपमा उनले यस कवितालाई लिएको पाइन्छ ।

वि.सं. १९०६ मा भानुभक्तलाई जग्गा सम्बन्धी भगडा आइलाग्यो । यसै सिलसिलामा उनले काठमाडौं आउनु पर्ने भयो । त्यसबेला भानुभक्तले रमणीय बालाजी देखेर कविता बनाए । त्यसपछि कवि काठमाडौं (कान्तिपुर) आए । त्यहाँका अनौठा घर, देवल, धारा, पाटी आदि देखेर पाँच श्लोकमा गरेको

कान्तिपुर वर्णनबाट भानुभक्तको कवित्व शक्ति शृङ्गार र राष्ट्रप्रेममा पनि त्यतिकै सबल छ, भन्ने स्पष्ट हुन जान्छ ।

मोतीराम भट्टका अनुसार वि.सं. १९०७ सालमा कृष्णबहादुर जड राणाको कृपाले जागिर पाएका भानुभक्त वि.सं. १९०९ मा जागिरबाट खोसिएका थिए । आफूले दुई वर्ष काम गरेको हिसाब बुझाउँदा केही बाँकी लागेकोले उनी ५ महिनासम्म कुमारी चोकमा थुनिन पुगे । त्यसै समय उनले रामायणका अयोध्याकाण्ड, अरण्यकाण्ड, किष्किन्धाकाण्ड र सुन्दरकाण्डको भाषा श्लोक तयार गरे । त्यसपछि वि.सं. १९१० मा बाँकी रहेको युद्धकाण्ड र उत्तरकाण्ड तर्जुमा गरी रामायण ग्रन्थ पूरा गरे ।

वि.सं. १९१९ मा मित्र तारापति उपाध्यायका घरमा बास बसेका बखत तारापतिकी ब्रह्मणी र बुहारीबीच रातभरी नै झगडा भएको सुन्नु परेकाले बधूशिक्षाको रचना गरेका थिए । वि.सं. १९२० मा भानुभक्त पुनः काठमाडौँ आए । काठमाडौँका एक रहीस कहाँ बैठकमा एक असल बन्दूक राखेको देखेछन् । कविलाई पनि बन्दूकको सोख रहेछ र भनेछन्-

विद्वान् जन्ले लोहलाई बेच्नु छैन ।

भन्दा सुन्थ्याँ यो कुरा हो कि त्वैन ॥

बन्दूकवालाले 'हो' भनेपछि भानुभक्तले पुनः भनेछन्-

लोहा बेची मोल क्या लिनुहोला ।

योग्यै जानी यो उसै दिनु होला ॥ भन्दा बन्दूक पाएछन् । आश्चर्य त यो भयो कि उनले अनायास बोलेको कुरा कविता बन्न पुगेछ ।

वि.सं. १९२५ मा भानुभक्तलाई काम विशेषले घर जानुपर्‍यो । घर पुग्नासाथ ज्वरो आएछ । काठमाडौँबाट घर जान लाग्दा सुब्बा धर्मदत्तले रामगीताको पनि अनुवाद गर्नु भनी भनेकोले छोरा रमानाथलाई लेख भनी आफू ओछ्यानमा सुतीसुती रामगीताको भाषा बनाएको भट्टले उल्लेख गरेका छन् । ज्वरो झनझन बढ्दै गएकोले आफ्नो अन्त्यावस्था आएको बुझी छोरालाई अर्ती उपदेश दिए । आखिर सबैका अगाडि देख्ता देख्ता उनको प्राण गयो ।

भट्टले यस कृतिमा भानुभक्तलाई सहज कवि भनी प्रसंसा गर्नका साथै एकदिनमा ६० श्लोकसम्म शार्दूलविक्रीडित छन्दमा बनाउन सक्तथे भनी टिप्पणी समेत गरेका छन् । भट्ट लेख्छन् - “भक्ति रसमा त अब उपरान्त पनि भानुभक्तका बराबर कुनै कवि पनि हुन सक्दैनन् ... । ईश्वरको सृष्टि हो भइगये पनि यिनका बराबरै हुनन्, इनी भन्दा बढ्ता पक्का कोही पनि हुने छैनन् भनी ठोकी लेखिदिने ।” यस्ता कथनहरूबाट भट्ट भानुभक्तप्रति निकै भावुक मात्र थिएनन्, उनका कविताका असल पारखी पनि थिए भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

लघु आकारको कृति भएर पनि गागरमा सागर भनेभैं भानुभक्त सम्बन्धी उपर्युक्त सम्पूर्ण प्रसङ्गहरू यसमा समेटिएका छन् । अतः यस कृतिको आफ्नै वैशिष्ट्य र महत्त्व छँदै छ । यसका अतिरिक्त यस कृतिका केही सीमाहरू पनि रहेका छन् । जस्तै: यस कृतिमा भानुभक्तको जन्म वि.सं. १८६९ भनिएकोमा पछिल्ला अध्ययनहरूबाट वि.सं. १८७१ प्रमाणित भएको छ । घाँसीप्रसङ्ग पनि त्यसबेला तनहुँमा घाँस बेच्ने प्रचलन नभएकोले काल्पनिक हो भन्ने कतिपयको भनाइ छ । त्यस्तै भानुभक्तले आफैं जागिर नखाएका र बाबुको हिसाब बुझाउँन नसक्दा कुमारी चोकमा थुनिएको जानकारी परवर्ती अध्येताहरूले दिएका छन् । भट्टका अनुसार वि.सं. १९१० मा रामायण पूरा भएको थियो । तर रामायणको उत्तर काण्ड वि.सं. १९१९ मा पूरा भएको र रामगीता सहितको समग्र भानुभक्तीय रामायण १९२५ वि.सं. मा मात्र पूरा भएको पछिल्ला अध्ययनहरूबाट प्रमाणित भएको छ ।^{२४} यस्ता केही कमी कमजोरीहरू रहेतापनि भानुभक्तलाई नेपाली भाषाका आदिकविका रूपमा स्थापित गर्ने दृष्टिले मोतीरामको प्रस्तुत कृति विशिष्ट देखिन्छ ।

४.१.२ समीक्षक - शम्भुप्रसाद ढुङ्ग्याल (वि.सं. १९६९)

कृति - आदिकवि भानुभक्ताचार्यको जीवन चरित्र

सम्पा - शरदचन्द्र शर्मा र घटराज भट्टराई

विधा - जीवनीपरक समीक्षा

^{२४} ब्रतराज आचार्य, आदिकवि भानुभक्त: जीवनी र कविताको सम्परीक्षण, पूर्ववत्, पृ. ३८ ।

प्रकाशक - निहार प्रकाशन गृह, काठमाडौं

मुद्रक - हिसिप्रेस सेतो दरबार, जमल, काठमाडौं ।

पृष्ठ सं. - ४७, मूल्य- . . . ।

प्रस्तुत कृति लेखनका दृष्टिबाट भानुभक्तको दोस्रो जीवनचरित्रका रूपमा देखापर्दछ । यो कृति करीब ८१ वर्षसम्म अप्रकाशित रहेर सम्पादकद्वय शरदचन्द्र शर्मा र घटराज घट्टराईको सम्पादनमा वि.सं. २०४९ असार २९ गते प्रथमपटक प्रकाशित भएको देखिन्छ ।

चम्पू प्रकृतिको यस कृतिमा ढुङ्गेलले आफूले आप्तपुरुषहरूबाट सुनेका भानुभक्तसम्बन्धी श्लोकहरूमात्र दिएका छैनन् थुप्रै क्षेपकहरू पनि दिएका छन् । उनले आफ्ना भावहरू गद्य-पद्य दुवै माध्यमले व्यक्त गरेका छन् । यसका अधिकांश प्रसङ्गहरू भट्टले लेखेको कवि भानुभक्तको जीवन चरित्रमा आधारित देखिन्छ । यसमा पनि प्रारम्भमा तनहुँ देशको प्राकृतिक सुन्दरताको वर्णन छ । त्यही देशमा श्रीकृष्ण आचार्य नामका विद्वान् ब्राह्मणका ६ छोरोमध्ये जेठा छोरा धनञ्जय आचार्यका पुत्रका रूपमा वि.सं. १८६९ मा भानुभक्तको जन्म भएको थियो । “भानुभक्तभन्दा पहिले हाम्रा भाषामा कविता गर्ने अनेकानेक कविहरू भए । तथापि . . . कविताको मर्म जानी भाषा बनाउने कविहरूमा आदिकवि भानुभक्त नै हुन् भन्ने मेरो मुख्य सिद्धान्त छ ।” कुनै महाशयको कथन स्मरण गर्दै ढुङ्गेल लेख्छन् :

आदी हुन् कवि भानुभक्त दुसरी छैनन् कुनै यो घरी

पैलेका कविताहरू पनि कुनै देखिन्न इन्का सरी ॥

घाँसीसँगको भेटले भानुभक्तलाई ठूलो प्रभाव पारेको र उनको जीवनमै परिवर्तन ल्याइदिएको चर्चा पनि ढुङ्गेलले गरेका छन् । त्यसपछि कुन उपायले आफू संसारमा प्रसिद्ध हुन सकिन्छ भन्ने तर्क उनको मनमा चल्यो थालेको र उनले अध्यात्म रामायणको तर्जुमा भाषा श्लोकमा गरेको विवरण समेत पाइन्छ ।

भानुभक्तको कवित्वशक्ति थाहा पाई एकपटक श्री ३ कम्यान्डर इन चीफ जनरल कृष्णबहादुर राणाले डाकेर वीररसपूर्ण कुनै श्लोक बनाएर सुनाउ

भन्दा भानुभक्तले तुरुन्त हनुमान-रावण सम्बादको निम्न श्लोक बनाएर सुनाएको प्रसङ्ग ढुङ्गेलले चर्चा गरेका छन्-

किन यसरी बहुतै गर्दछस् शोखि धेरै ।
प्रभुकन त परै राख्, जोडि छैनस् तँ मेरै ॥
अघि सरुँ त तँ जस्ता कोटि रावण् म मारुँ ।
हुकुम त नभयाको मारुँ पो आज क्यारुँ ।

यस्तो कविता सुनी सबै 'वाह, वाह' गर्न लागेपनि त्यहाँ विदेशीहरू पनि थिए । तिनीहरूले बुझ्न नसक्ता कम्प्यान्डर इन चीफको आज्ञाले भानुभक्तले सो कविता देशी भाषामा उल्था गरी सुनाइदिएको विवरण पनि ढुङ्गेलले दिएका छन् । उक्त अनुवाद यसप्रकार छ-

दशहत मुभ् किस्का राम साहेब मेरा ।
तुभ् खर्च शरिर्का, है बगल्ये घनेरा ॥
दशनख शमशेरा शीर तेरा छिर्दूङ्गा ।
करत सुफल होता, क्या करु राम रोका

ढुङ्गेलले भानुभक्त बडा चमत्कारी कविता गर्दथे भन्दै विभिन्न प्रसङ्गहरू उल्लेख गरेका छन् । भानुभक्त पशुपतिनाथको प्रार्थना कवितामै गर्दथे भने अजीव सुन्दरीको वर्णन पनि कवितामै गर्दथे । कसैलाई अभिवादन गर्दा होस् वा आफ्नो समस्या प्रकट गर्दा होस्, मुद्दा मामिलाका सन्दर्भमा होस् वा प्राकृतिक मनोरम शोभा देख्दा होस् परिस्थितिअनुसार तुरुन्त कविता बनाउँथे भनी वर्णन गरेका छन् । भानुभक्त कुमारी चोकमा थुनिएको, तारापतिको घरमा बास बसेको र बधूशिक्षाको रचना तथा बन्दूक प्राप्त गरेको प्रसङ्ग भट्टले लेखेको कवि भानुभक्तको जीवन चरित्रमा पूरै आधारित छ ।

भानुभक्त काम विशेषले वि.सं. १९२५ मा काठमाडौँबाट घर गएका र घर पुग्नासाथ ज्वरोले सताएको प्रसङ्ग पनि ढुङ्गेलले यस प्रकार वर्णन गरेका छन्-

व्याधी लाग्यो शरिर्मा जब रुचि घटि गो तेज सब् हीन भैगो ।
पैले इच्छा थियो जो उ पनि अलि अलि रोगले कम् हुँदै गो ॥

तागत् सब् दिन् प्रति दिन् घटिकन मुखको स्वाद बेस्वाद भैगो ।
मुखमा लाली भयाको घटि शरीर अती सुस्थ भै बुद्धि गैगो ॥
हाहा पय्यो सकलको मन खिन्न भै गो ॥
संसार त्यागी कविको पनि प्राण गै गो ॥
सबका पय्यो मनमहा पनि शोक आई ।
जाँदा हुँदी कविजी सून्य सबै गराई ॥

यसरी ५६ वर्षको उमेरमा कवि भानुभक्त आचार्यको यात्रा बैकुण्ठतिर हुँदो भयो भनी ढुङ्गेलले उल्लेख गरेका छन् । अन्त्यमा ढुङ्गेलले समस्त कविताभिलाषी सज्जनहरूलाई भानुभक्तका कविताहरू विचार गरी उनकै अनुशरण गर्न आग्रह गर्दै ग्रन्थ टुङ्ग्याएका छन् ।

४.१.३ समीक्षक - ब्रह्मशंशेर जंगबहादुर राणा (वि.सं. १९९५)

कृति - कवि भानुभक्त

विधा - समीक्षात्मक निबन्ध

प्रकाशक - ब्रह्मशंशेर ज.ब.रा नेपाल

मुद्रक - माधव विष्णु पराडकर, ज्ञानमण्डल, यन्त्रालय, काशी

पृष्ठ - ५२, मूल्य ८ पैसा

भानुभक्तको मृत्यु भएको ७० वर्षको अवसरमा नेपाली साहित्य सम्मेलनले **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ** प्रकाशित गर्ने निधो गरेको थियो । यसका निमित्त सूर्यविक्रम ज्ञवालीले एउटा सानो लेख पाउँ भनी ब्रह्मशंशेर ज.ब.रा लाई आग्रह गरेका थिए । जातीय कविका विषयमा सानो लेखको आग्रह गरे पनि ज.ब.रा.ले सिङ्गो कृति नै तयार पारे । भानुभक्तका विषयमा उपलब्ध विविध पक्षलाई नकोट्याई लेखकको चित्तै बुझेन ।

कवि भानुभक्त समालोचनात्मक कृति हो । यसमा राणाले भानुभक्तका सुबिचार कुबिचार, गुण-दोष आदि पक्षको चर्चा गरेको देखिन्छ । यसमा पनि अधिकांश भाग भट्टले लेखेको कवि भानुभक्तको जीवन चरित्रमा आधारित छ भने कतिपय भानुभक्तसम्बन्धी नयाँ तथ्यहरू पनि राणाले दिएका छन् । सबै नेपालीलाई भाषाद्वारा एकत्व गर्ने सौभाग्यका भागी भानुभक्त नै हुन् भन्दै राणा

कृतिमा लेख्छन्- “एक् दिन् नारद सत्यलोक पुगि गया लोकको गरुँ हित् भनी” भन्ने श्लोक कुन नेपालीको कानमा नपरेको होला ? यसै श्लोकबाट सुरु भएको भानुभक्तको भाषा रामायण हरेक नेपालीको घरघर र भुपडीभुपडीमा घन्किएको पाइन्छ । जसले धेरै अशिक्षित नेपालीहरूलाई शिक्षित तुल्याएको राणाले उल्लेख गरेका छन् । भानुभक्तलाई असल कुराले चाँडै असर पार्दथ्यो भन्ने कुरा घाँसीसँगको भेट र घाँसीबाट परेको प्रभावबाट स्पष्ट हुन्छ, भन्दै भानुभक्तले लेखेका मौलिक रचनाहरू ‘बधूशिक्षा’, भक्तमाला तथा फुटकर कविताहरूबाट उनको चोखो दिल झल्कन्छ, भन्ने टिप्पणी पनि गरेका छन् । सांसारिक मोहमा फसेका मान्छेहरूको दिल कस्तो हुँदोरहेछ, भन्ने प्रसङ्ग भक्तमालामा देखाइएको चर्चा राणाले गरेका छन् । कान्तिपुर नगरको वर्णन पढ्दा राष्ट्रप्रेमको भाव भेटिने र बालाजुको वर्णनमा शृङ्गारिकताको उत्कृष्ट नमुना पाइने प्रसङ्ग कोट्याउँदै राणाले यस प्रसङ्गको “यस माथि भन् असल सुन्दरी एक नचाऊँ” भन्ने पङ्क्तिलाई अनौठो मानेका छन् । शुद्ध उच्च विचार भएका कविले सुन्दरीको नाचमा रुचि देखाउनु नसुहाउने कुरा हो भन्ने टिप्पणी गरेका छन् । त्यसैगरी भानुभक्तबाट अर्को नीच कर्म गजाधर सोतीका घरमा बास नपाउँदा भएको देखिन्छ, भन्दै अर्काका घरमा बास बस्न पाइएन भन्दैमा एक स्त्रीलाई “अलच्छिन्”, “नरक जानलाई सबसित बिदाबादी भइछन्” जस्ता क्रूर बचन भन्न कसैले पनि नमिल्ने हो भन्ने टिप्पणी उनको पाइन्छ ।

परिस्थितिअनुसार तत्काल कविता गर्ने शक्ति भानुभक्तमा रहेको चर्चा गर्दै राणाले फोहोर मैला राखेर बस्ने घरकी मुख्य स्वास्नी मानिसलाई तत्काल यस्तो कविता रचना गरी सुनाएको उल्लेख गरेका छन्-

कतै खरानी छरि भुस् कतै ता ।
 कतै कसिङ्गर् कनिका कतै ता ॥
 भार्दी नलिप्ती मइली सधैंकी ।
 सुँघुर्नी नारी भनि त्यो कहिन्छे ॥

एकपटक लेखिसकेकोलाई सच्याउने प्रवृत्ति भानुभक्तमा थिएन भन्दै राणाले “नारी भैकन हाँस्नु छैन कहिल्यै वेश्या हुन्या हाँस्तछन्” भन्ने पङ्क्ति लेखेपछि उनकी पत्नीले आपत्ति गरेकी हुँदा उसो भए भैगो त भन्दै

सच्याउँनुको सट्टा अर्को पाउ “वेशया लौ नहउन् तथापि घरका काम् ता सबै नास्तछन्” थपिदिएको उल्लेख गरेका छन् तर यी पङ्क्ति बध्दूशिक्षामा फरक परेको हुँदा राणाको कथनमा काल्पनिकता बढी देखिन्छ ।

“भानुभक्त भनी प्रसिद्ध नरमा जस्को त नाऊँ पनि ।

घर तिन्को तनहूँ . . .” भन्ने श्लोकमा भानुभक्तले आफ्नो तारीफ आफैं गरेका छन् भन्दै राणाले यसलाई सभ्यपना होइन भन्ने टिप्पणी गरेका छन् । यसप्रकार भानुभक्तको केही आलोचना गरेपनि राणाले भानुभक्तको रामायणबाट भाषा, धर्म तथा उपदेश आदिको प्रचार गर्न ठूलो सहयोग मिलेको हुनाले नेपाली भाषा सदैव उनीप्रति ऋणी छ भन्दै श्रद्धा पनि प्रकट गरेका छन् । साथै गहिरो विचार, भाव पनि आफ्नो मातृभाषामा सरलतापूर्वक उल्था गर्ने शक्ति उनमा थियो भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् ।

सूर्यविक्रम ज्ञवालीलाई उद्घृत गर्दै भानुभक्तको रामायणकै कारण संस्कृतका शार्दूलविक्रीडित, शिखरिणी, वसन्ततिलका आदि छन्दहरू पनि हाम्रै जातीय छन्द जस्ता भएका छन् । छन्दको ज्ञान नभएकाहरू पनि लय हालीहाली यी छन्दका कविताहरू आफ्नै ढङ्गले गाउँछन् । यसको श्रेय भानुभक्तलाई नै छ भन्ने टिप्पणी पनि गरेका छन् । राणाले नेपाली साहित्यको विकासमा भानुभक्तको चर्चा गर्दै नेपालको इतिहास भनेको आर्य र मङ्गोलियन जातिको सम्मिश्रण र वर्तमान नेपाली जातित्वको विकास हो भन्ने बुझेर जुनबेला यसबारे लेखिएला भानुभक्तको वास्तविक महत्त्व त्यसैबेला थाहा होला भनी उल्लेख गरेका छन् ।

अन्त्यमा भानुभक्तलाई प्रकाशमा ल्याउने मोतीराम भट्टको गुणको चर्चा गर्दै उनले लेखेको कवि भानुभक्तको जीवन चरित्रमा आधारित भइ कवि भानुभक्तको कवित्व शक्ति स्वभावको वर्णन प्रस्तुत गरेका छन् ।

४.१.४ सम्पादक : सूर्यविक्रम ज्ञवाली (वि.सं. १९९७)

कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ

विधा : लेख रचनाहरूको सङ्कलन

प्रकाशक : नेपाली साहित्य सम्मेलन दार्जीलिङ

मुद्रक : ज्ञानमण्डल यन्त्रालय, काशी

पृष्ठ : ११०, मूल्य १२ आना

प्रस्तुत ग्रन्थ भानुभक्तका बारेमा प्रकाशित गरिएको पहिलो स्मारिका हो । यसमा भानुभक्तलाई आदिकविको पदवी प्रदान गर्ने श्री ३ जुद्धशंशेरको सन्देशका अतिरिक्त मे.ज.मृगेन्द्रशंशेर जबरा र श्री गुरुराज हेमराज शर्माका सन्देशका साथै ब्रह्मशंशेर जबरा, साहित्याचार्य कुलचन्द्र गौतम, कवि लेखनाथ पौड्याल, मीरसुब्बा राममणि आ.दी., सिद्धिचरण श्रेष्ठ, बालकृष्ण सम, पं रुद्रराज पाण्डेय, पं. तारानाथ शर्मा, धरणीधर कोइराला, रूपनारायण सिंह, खड्गबहादुर सिंह, लक्ष्मीनन्दन शर्मा, पूर्णदास, दीननाथ सापकोटा, पारसमणि प्रधान, मोतीचन्द्र प्रधान आदिका लेख रचना र कविता सङ्कलित छन् । यी सबै लेखकका रचनाको चर्चा खण्ड ५ अन्तर्गत गरिएको छ ।

४.१.५ समीक्षक : बाबुराम आचार्य (वि.सं. २००२)

कृति : तुलनात्मक सुन्दरकाण्ड

विधा : समालोचना

प्रकाशक : नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति, नेपाल

मुद्रक : जोर गणेश छापाखाना

पृष्ठ : १६९, मूल्य:

प्रस्तुत ग्रन्थ तुलनात्मक सुन्दरकाण्डको प्रस्तावनामा भानुभक्त आचार्य र रघुनाथ पोख्र्यालद्वारा अनुवादित रामायण सुन्दरकाण्डको बीच तुलना गरिएको उल्लेख गर्दै यस क्रममा अध्यात्म रामायण सुन्दरकाण्ड संस्कृत (मूल) पद्यका बदलामा भुवनप्रसाद ढुङ्गेलको छायानुवाद राखिएको कुरा जानकारी दिइएको छ । रघुनाथ पोख्र्यालको सुन्दरकाण्डका सम्पादक दीननाथ सापकोटाले भानुभक्तपूर्वका वसन्त कवि (वि.सं. १८८४) भन्दा पनि अधिका कवि मान्दै रघुनाथ उपाध्यायलाई नै आदिकवि मानेको चर्चा गर्दै बाबुराम आचार्यले त्यसलाई दुराग्रह भनेका छन् । ग्रन्थको अन्त्यमा 'उपसंहार'का क्रममा रघुनाथ र भानुभक्तका सुन्दरकाण्डका कविताहरूको तुलना गर्दा रघुनाथमा भन्दा भानुभक्तमा उच्च कवित्व शक्ति रहेको उल्लेख गरिएको छ । रघुनाथले मूलको भाव पूरा बुझाउने प्रयास चाहिँ गरेका छन्, तर भाववाच्य र कर्मवाच्य क्रियापदको ज्यादा प्रयोग गरेकाले रघुनाथ मूलको भाव स्पस्ट्याउँन असमर्थ देखिन्छन् भन्ने उल्लेख छ ।

भानुभक्त भने अनुवादका क्रममा स्पष्टता, भाषिक सरलता र लालित्यमा विचार पुऱ्याउँथे भन्दै बाबुराम आचार्यले क्लिष्ट संस्कृत श्लोकका अगाडि भानुभक्तका विना परिश्रमले निस्केका रसिला पदहरू सजिलै उच्चारण गर्न सकिन्छ, भन्ने टिप्पणी गरेका छन् । “अर्को भाषाको ग्रन्थहरूको अनुशरण गर्दा आफ्नो भाषाको गौरव खल्बलिन्छ,” भन्ने राम्ररी बुझेका भानुभक्तको रामायण आबालबृद्ध वनिता सबैलाई अत्यन्त रुचिकर देखिन्छ । अन्त्यमा आचार्यले भानुभक्तका पद्यानुवादका अगाडि रघुनाथको अनुवाद तथा भुवनप्रसादको छायानुवाद दुवै फिक्का देखिएको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् ।

४.१.६ समीक्षक : बाबुराम आचार्य (वि.सं. २००३)

कृति : पुराना कवि र कविता

विधा : कविता सङ्ग्रह

प्रकाशक : साभा प्रकाशन, काठमाडौं

मुद्रक : शिव प्रेस प्रह्लादघाट, वाराणसी

पृष्ठसंख्या: २३६ मूल्य: रु. ७५०

प्रस्तुत कृतिको ‘आदि कविता र आदिकवि’ शीर्षकअन्तर्गत बाबुराम आचार्यले भानुभक्तको चर्चा गरेका छन् । काव्यमा हुनुपर्ने तीन गुण (लालित्य, सरलता र विचारको मौलिकता) भानुभक्तको प्रसिद्ध महाकाव्य रामायण लगायत अरू फुटकर कवितामा समेत पाइने आचार्यले उल्लेख गरेका छन् । भानुभक्तपूर्वका कविहरू इन्दिरस, विद्यारण्यकेशरी तथा समकालीन कवि रघुनाथ पोख्र्याल आदिका कवितामा उक्त गुणहरू पाउन सकिन्न भन्दै “भानुभक्तको रामायण काव्यका लक्षणले भरिएको हुनाले हाम्रा भाषाका आदिकवि भनेर यिनलाई नै कान्छी औलामा गन्न सकिन्छ” भन्ने टिप्पणी समेत गरेका छन् ।

‘आदिकवि भानुभक्त’ (पृ. ९९-१४१) शीर्षकअन्तर्गत आचार्यले तनहुँको रम्घा भन्ने ठाउँमा वि.सं. १८७१ मा बाजे श्रीकृष्ण आचार्यको नातिका रूपमा भानुभक्तको जन्म भएको उल्लेख गरेका छन् । भानुभक्तले आफ्नो परिचय दिँदा बाजे श्रीकृष्ण आचार्यलाई धुरन्धर पण्डित बताएको भए तापनि भानुभक्तका हातबाट लेखिएको “राधा दामोदर प्रीयताम्” र “सम्बत्” जस्ता अशुद्ध पदहरू

देख्ता बाजे श्रीकृष्णले भानुभक्तलाई व्याकरण साहित्यमा उचित ज्ञान दिन नसकेको देखिन्छ भन्दै भानुभक्तको जन्मपत्रिकाको सारांश उल्लेख गरिएको “श्रिशाली वाहन्का . . .” पद्यमा पनि ‘श्रि’ पद अशुद्ध रहेको टिप्पणी गरेका छन् । यस कृतिको अन्त्यमा भानुभक्तका केही फुटकर कविताका साथ बधूशिक्षा, प्रश्नोत्तर माला र भक्तमालाको पाठ पनि दिइएको छ ।

४.१.७ समीक्षक : भाइचन्द्र प्रधान (वि.सं. २००९)

कृति : आदिकवि भानुभक्त

विधा : समीक्षात्मक लेखहरूको सङ्कलन

प्रकाशक : रामजीदास जेटिया लेन, कलकत्ता

मुद्रक : जेनरल प्रिन्टिङ प्रेस वर्क्स लिमिटेड

पृष्ठ संख्या : १२२, मूल्य रु. १ ।

प्रस्तुत कृति वि.सं. २००६ देखि ‘गोर्खा’ पत्रिकामा प्रकाशित भएका फुटकर लेखहरूको सङ्ग्रह हो । यसमा निम्न १२ शीर्षकमा कवि भानुभक्त र उनका काव्यगत प्रवृत्तिको चर्चा गरिएको छः

१. एउटा पृष्ठभाग
२. आवश्यक अनुसन्धान एवं किञ्चित सन्देह
३. गोस्वामी तुलसीदास र भानुभक्त
४. रामचरित्रको प्रयोजन
५. रामायणको एउटा प्रस्तावना
६. नेपाली जीवनमा रामायण
७. अन्य तीन कृति
८. अन्य फुटकर कविता
९. रचनागत भाषा
१०. छन्दचुनाइ
११. शैली
१२. आदिकवि को हुन् ?

उपर्युक्त शीर्षकहरूको चर्चा खण्ड ५ अन्तर्गत फुटकर लेखन परम्पराका क्रममा गरिएको छ ।

४.२ सिर्जनात्मक लेखन परम्परा

४.२.१ नाटककार : बालकृष्ण सम (वि.सं. २०००)

कृति : भक्त भानुभक्त

विधा : नाटक

सम्पादक : -

प्रकाशक : रत्न पुस्तक भण्डार, भोटाहिटी, काठमाडौं, तेस्रो संस्करण
(वि.सं. २०२१)

मुद्रक : दीपक प्रेस, नदेसर, वाराणसी

पृष्ठ संख्या : १५६, मूल्य ३१-

प्रस्तुत नाटक **भक्त भानुभक्त** नाटककार बालकृष्ण समको एक ऐतिहासिक महत्त्वपूर्ण नाटक हो । यसमा समले भानुभक्तको ऐतिहासिक महत्त्व दर्साउँदै उनलाई एक आदर्श पुरुषका रूपमा चिनाएका छन् । पाँच अङ्क र उन्नाइस दृश्यमा संरचित यस नाटकमा भानुभक्तका जीवनकालका महत्त्वपूर्ण घटना, प्रसङ्गहरूलाई विभिन्न पात्रहरूमार्फत निकै रोचक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ ।

नाटकमा अधिकांशतः वास्तविक पात्रहरू नै प्रयोग गरिएका छन् । जस्तै- श्रीकृष्ण (बाजे), भानुभक्त, रमानाथ (छोरा), गजाधरसोती, तारापति (मित्र) आदि । बाजे श्रीकृष्ण बौद्धिक पात्र हुन् । उनले ज्ञानमार्ग र भक्तिमार्गसम्बन्धी गहन बेदान्ती विषय भानुभक्तलाई सम्झाउँदै दिएका उपमाहरू जस्तै “ज्ञानमार्ग पहाडको बाटो जस्तै दुर्गम छ, भक्तिमार्ग काठमाडौंको सडक जस्तै सुगम छ” आदि निकै चिन्तनीय छन् । खानपीनको समेत वास्ता नगरी काव्य साधनामा लाग्ने भानुभक्तको प्रतिभाबाट प्रभावित भई श्रीकृष्ण एक प्रसङ्गमा भन्छन्- “भानु उदायो भने हाम्रो घरमा मात्र घाम लाग्दैन, देशै झलमल्ल हुनेछ, त्यो किरणले देशलाई पनि नाघ्नेछ ।” नाटकमा भानुभक्तलाई रघुनाथ भट्ट, वीरशाली

* पृष्ठ-१९ ।

पन्त, पतञ्जलि गजुच्याल, वसन्त शर्मा, अङ्गिरस, विद्यारण्य केशरी आदि कविहरु भन्दा उच्चकोटिका कविका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । जीवनको अन्त्यावस्थामा कमजोर शरीरबाट काँपेको स्वरले रामगीता बाँचै छोरा रमानाथलाई लेख्न लगाएको प्रसङ्ग निकै मार्मिक देखिन्छ । जसबाट पनि भानुभक्तको साहित्यप्रतिको प्रेम स्पष्ट भल्किन्छ ।

४.२.२ नाटककार : बालकृष्ण सम (?)

कृति : भक्त भानुभक्त

विधा : नाटक

प्रकाशक :

मुद्रक : जोरगणेश प्रकाशन

पृष्ठ संख्या : १४, मूल्य -

प्रस्तुत कृति गौरीशङ्कर नाट्य समुदायको उपहारस्वरूप तयार पारिएको नेपाली ऐतिहासिक नाटक भानुभक्तको निर्देशन पुस्तिका हो । यसमा ११ दृश्य छन् । यसमा भानुभक्त र घाँसीको प्रसङ्ग तथा भानुभक्तीय भाषा श्लोक र अन्य घटनालाई गीत तथा कथाका रूपमा बुनिएको छ र भानुभक्तको ऐतिहासिकतामाथि प्रकाश गरिएको छ । प्रकाशक तथा मूल्य समेत अस्पष्ट यस पुस्तिकामा नाट्य निर्देशन कृष्णप्रसाद रिमाल र प्रबन्धकर्ता गोपालप्रसाद रिमाल रहेका छन् ।^{२५}

---

^{२५} ब्रतराज आचार्य, आदिकवि भानुभक्त : विवरणात्मक सूचीपत्र, (तनहुँ : भानुजन्मस्थल विकास समिति, चुँदी, रम्घा, २०५९), पृ. ९१ ।

खण्ड पाँच

भानुभक्तसम्बन्धी फुटकर लेखन परम्परा

भानुभक्त आचार्यसम्बन्धी पुस्तकाकार लेखन परम्परा जस्तै फुटकर लेखरचनाहरूको परम्परा पनि मोतीराम भट्टबाटै प्रारम्भ हुन्छ । यस्ता लेखरचनाहरू विभिन्न पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित छन् र तिनीहरूको प्रकृति लेख, सिर्जना, समालोचना, भूमिका, श्रद्धाञ्जलि, शुभकामना तथा भानुजयन्ती मनाइएका विवरणका रूपमा रहेका छन् । अतः यस परिच्छेदमा आरम्भदेखि (२०१० वि.सं.) सम्म भानुभक्तसम्बन्धी भएका फुटकर लेखन परम्परालाई समीक्षात्मक र सिर्जनात्मक लेखन गरी दुई भिन्नभिन्न शीर्षकका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.१ समीक्षात्मक लेखन परम्परा

५.१.१ लेखक : प्रेमलाल काफ्ले (वि.सं १९४१)

शीर्षक : भूमिका

विधा : चिठी

कृति : रामायण बालकाण्ड

प्रकाशक : प्रेमलाल काफ्ले

मुद्रक : भारत जीवन प्रेस, वाराणसी

पृष्ठ संख्या : ३६, मूल्य -

वि.सं. १९२५ मा भानुभक्तको देहावसान भएपछि करिब १५/१६ वर्षपछि मोतीराम भट्ट (१९२३-५३ वि.सं.) भानुभक्त आचार्यद्वारा बनाइएका नेपाली भाषाका कविताहरूको सङ्कलन र अनुसन्धान गर्नेतर्फ अग्रसर भएका थिए । फलतः उनकै अग्रसरतामा सर्वप्रथम (वि.सं. १९४१) मा **रामायण बालकाण्ड** प्रकाशित भएको थियो । यसमा “श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीवीरविक्रम शाहदेव” लाई सम्बोधन गरेर “भूमिका” को नामले एउटा चिठी नै लेखिएको छ । त्यसको पूरा पाठ यस प्रकार छ ।

“हामीहरूको ठूलो कर्तव्य काशीमा बसीकन केवल सरकारको जय जय मनाउनु हो परन्तु फुर्सत पाएका बेलामा कुछ उद्योग गर्न योग्य हो तसर्थ कवि

भानुभक्तले बनायाको नेपाली भाषाका अध्यात्म रामायणमध्ये हालमा बालकाण्ड मात्र छपायौं यस पुस्तकको छपाउनेको मुख्य आशय केवल हजुरमा हामीहरूको परिश्रम प्रकाश होस् भन्नाका निमित्त हो । हामीहरूलाई पूर्ण आशा छ कि यस पुस्तकद्वारा हामीहरूको उत्साहपूर्ण होला”

सदा शुभचिन्तक

पण्डित

प्रेमलाल काफ्ले

सम्बत

१९४१ आश्विन कृष्ण ६

गुरुवार

५.१.२ लेखक : डमरुबल्लभ पोख्र्याल (वि.सं. १९४२)

शीर्षक : भूमिका

विधा : समीक्षा

कृति : भाषा रामायण

प्रकाश : डमरुबल्लभ पोख्र्याल

मुद्रक : जैनप्रभाकर यन्त्रालय

पृष्ठ संख्या : ३१५, मूल्य -

प्रस्तुत कृतिमा प्रकाशक डमरुबल्लभ पोख्र्यालको भूमिका यस प्रकार छ-

“श्री पण्डितवर भानुभक्तले आफ्ना देसिलाई ज्ञानपूर्वक परमपद जावन् भन्ना निमित्त र बालखहेरु पढून् भन्ना कारणले छन्दसित भाषा बनाइदिये स्वभाषा रामायण श्री पण्डित डमरुबल्लभ सहायेता गरि श्री पण्डित देवराजले नेपालबाट दुइ पोस्तक भिकाएर श्री कासिजिमा एक पुस्तक खोजि तिन पुस्तकमा पाठ मिलाइ अत्यन्त शुद्ध गराइ छपायाको छ । मेरो यो मिहिनेत यस्निमित्त हो कि सबैजना आफ्नु धर्म न छाडन् भन्त्या आसले हो सबैले जानि पढ्नुपर्छ प्रार्थना छ । शुभम् ।”

पण्डित डमरुबल्लभ पोख्र्याल

५.१.३ लेखक : मोतीराम भट्ट (वि.सं. १९४४)
शीर्षक : भूमिका
विधा : गद्य
कृति : भानुभक्तकृत भाषा रामायण
प्रकाशक : रामकृष्ण वर्मा, भारत जीवनप्रेस, वाराणसी
मुद्रक : भारत जीवन प्रेस, काशी
पृष्ठ संख्या : १७०, मूल्य -

प्रस्तुत कृतिको भूमिकामा भानुभक्त आचार्यको चर्चा गर्दै मोतीराम भट्टले लेखेका छन् कि हाम्रो गोर्खा राज्यमा एउटा पनि त्यस्तो मानिस नहोला जसले कवि भानुभक्त आचार्यको नाम नसुनेको होस् । नेपाली भाषाका रसिकहरूका लागि कविले रघुकूलतिलक रामचन्द्रको गाथा नेपाली भाषामा छन्दोबद्ध रूपमा बनाइदिए । बालकदेखि बूढासम्मले यिनका रामायणका ठाउँठाउँका श्लोक कण्ठ गरेका छन् । आफ्नो देशमा छापखानाको अभावले यस्तो अनमोल ग्रन्थ बालकाण्ड मात्र छापेका थियौं । पछि अरु महाशयहरूले साभामा २००० पुस्तक समग्र सात काण्ड छपाई प्रचार गरे तर हाल ती पुस्तक अलभ्य हुनाले र प्रथम छाया हुनाले धेरै अशुद्धि भयो र फेरी दुई पुस्तकबाट संशोधन गरी ठाउँ ठाउँमा छुटेका श्लोकहरू पनि निर्माण गरि बाबू रामकृष्ण खत्रीको सम्पादनमा भारत जीवन प्रेसमा छपाइयो । सम्भव भएसम्म छन्दको अशुद्धि र श्लोकको क्रमलाई शुद्ध गरि राखिएको छ । एकलो बुद्धिले केही चुकेको भए शुद्ध्याइ सच्याइ पढ्नु होला । अन्तमा भानुभक्तले भाषामा बनाएका ग्रन्थहरूको चर्चा गर्दै ७ श्लोक शार्दूलविक्रीडित छन्द र १ श्लोक मालिनी छन्दमा गरी ८ श्लोकले भानुभक्तको भूरिभूरि प्रशंसा गरेका छन् । जस्तै:

बूढादेखि लिएर बालख पनि इन्को बयान् गर्दछन्

इन्का ग्रन्थ पढेर धन्य कवि जी भन्दै स्मरण् गर्दछन् ।

तपाईंहरूको मित्र

मोतीराम भट्ट काशी

सम्बत् १९४४ पौष शु. १५, शुक्रवार

५.१.४ लेखक : मोतीराम भट्ट (वि.सं. १९४८)

शीर्षक : भूमिका

विधा : गद्य

कृति : बधूशिक्षा

प्रकाशक : रामकृष्ण बर्मा

मुद्रक : भारत जीवन प्रेस, यन्त्रालय

पृष्ठ संख्या: - , मूल्य -

उपर्युक्त कृतिमा मोतीराम भट्टले लेखेको भूमिका यसप्रकार छ - “हे गोर्खा भाइ हो ! कवि भानुभक्तको कविता अभिसम्म छापिन बाँकी थियो, सो यै बधूशिक्षा हो तस् अर्थ यस पुस्तकमा चाह बढाउनुहोस् । म त समर्पण गर्दिन किन भने भानुभक्तले आफैँ समर्पण गरिकन गयाका छन् । यस्को विशेष बयान र कथा हेर्नु छ भने कवि भानुभक्त आचार्यको जीवन चरित्र हेर्नुहोस् । भानुभक्तका तमाम कविता छपाउँ भन्ने जो मेरो प्रतिज्ञा थियो सो आज पूरा भयो ”

५.१.५ लेखक : ?

शीर्षक : रामायणको महत्त्व

विधा : गद्य

पत्रिका : गोरखापत्र

सम्पादक : — (वि.सं. १९७३, पुष १८) वर्ष १६, अ.३५

प्रकाशक :

मुद्रक :

पृष्ठ संख्या : - , मूल्य -

प्रस्तुत लेखमा धार्मिक ग्रन्थका रूपमा रामायणको महत्त्व दर्साउँदै गोरखापत्रमा टिप्पणी लेखिएको जानकारी रमा शर्माले दिएकी छन् । यस टिप्पणी यस प्रकार छ- सन्तोषको कुरा कि हाम्रो देशका नेपाली भाषाका आदिकवि दूरदर्शी श्री भानुभक्ताचार्यले नेपाली भाइहरू (संस्कृत नपढेकाहरू) लाई फाइदा होस् भन्ने अभिप्रायले अध्यात्म रामायणका आधारमा रामायणको

श्लोकबद्ध भाषा बनाएर ठूलो काम गरी गए । तिनले त्यो रामायण बनाइदिंदा धर्मको प्रचार फेरी अर्को रामायण पढ्दा अर्काले सुन्दा रहर लागेर त्यसैको निमित्त अक्षर जान्नाको इच्छा उत्पन्न भइ गोरखा राज्य भरमा धेरै निरक्षर मानिस साक्षर भएको प्रायः सबै पाठक महानुभावहरूलाई थाहै छ । यो पुस्तक नेपाली मात्रका घरघरमा गइ २/२ प्रति अवश्य हुनुपर्दछ ।^{२६}

५.१.६ लेखक : हरिहर आ.दी. (वि.सं. १९६५)

शीर्षक : भूमिका

विधा : जीवनी/समीक्षा

कृति : भानुभक्तिय रामायण

प्रकाशक : निर्णयसागर प्रेस, बम्बइ

मुद्रक : निर्णय सागर प्रेस

पृष्ठसंख्या : ६१०, मूल्य -

प्रस्तुत कृतिको उपोद्घात खण्ड (पृ. १-१७) मा वेद र धर्मको महत्त्व प्रतिपादन गरिएको छ भने भूमिका खण्ड (पृ. १८-३९) मा भानुभक्ताचार्यको चर्चा गर्दै सम्पा. हरिहर आ.दी. ले लेखेका छन्- “भानुभक्तलाई बालकपन देखि नै भाषा कविता बनाउँन रुचि थियो । इनको स्वदेशका उपर अत्यन्त भक्ति थियो । इनले स्वदेश बान्धवहरूलाई धर्मसम्बन्धी अलभ्य लाभका निमित्त स्वार्थ त्याग गरी अध्यात्म रामायणको श्लोकबद्ध भाषा कविता बनाइ आफ्नो उदार भावको परिचय दिए ।”

देशभक्त भानुभक्तले आफ्नो प्रासादिक र रसिला वाणीले अध्यात्म रामायणका उदात्त विचारहरूलाई सरल गोरखा भाषामा प्रस्तुत गरी रसिकहरूलाई रसास्वादन गराइदिएको कुरा लेखकले चर्चा गरेका छन् । भानुभक्तको रामायणमा मोक्षको उपसाधना, कर्म र भक्तिको, विवेचना गरिनुका साथै जीव, जड, चेतन, गर्भवास, जन्म, मृत्यु, संसारचक्र आदिको चर्चा गरिएको कुरा भूमिकामा उल्लेख छ ।

---

^{२६} रमा शर्मा, केही चिन्तन, (काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०४८) पृ. ९० ।

ग्रन्थको अन्त्यमा परिशिष्ट खण्डअन्तर्गत भानुभक्तिय प्रश्नोत्तर पञ्चाशिका, भानुभक्तमालाको पाठ दिइएको छ ।

५.१.७ लेखक : सूर्यविक्रम ज्ञवाली (वि.सं. १९८९)

शीर्षक : भूमिका (पृ. १-२४)

विधा : जीवनी/समीक्षा

कृति : भानुभक्तको रामायण

सम्पादक : सूर्यविक्रम ज्ञवाली

प्रकाशक : गोरखनाथ एण्ड कम्पनी, कलकत्ता

मुद्रक : प्रवासी प्रेस, कलकत्ता

पृष्ठ संख्या : ३३०, मूल्य -

प्रस्तुत ग्रन्थको भूमिकामा सम्पादक सूर्यविक्रम ज्ञवालीले भानुभक्तको रामायण पद्धता विविध पुस्तकहरूका पाठमा केही भेद छ कि भन्ने लागेकोले पाठान्तर सहितको यौटा उत्तम संस्करण छपाउने विचार गरी यो ग्रन्थ प्रकाशित गरिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उक्त भूमिकामा दार्जीलिङलगायत ठाउँठाउँमा बस्ने नेपालीहरूमा शिक्षाको निकै प्रचार हुन थालेको र शिक्षित मानिसहरूको समुदायमा नेपाली भाषाको यो ग्रन्थ (रामायण) को प्रचार गरी मानिसहरूमा धार्मिक भाव जागृत गराउने, मातृभाषामा प्रेम बढाउने तथा राम, लक्ष्मण, सीता आदिका आदर्श चरित्रको पाठ सिकाउने उद्देश्यले प्रेरित भइ भानुभक्त आचार्यको प्रस्तुत रामायण छपाइएको भन्ने भूमिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

यस ग्रन्थको प्रस्तावनामा भानुभक्तले रामायणमा संस्कृतका विविध छन्दहरूमा प्रयोग गरेको तर संस्कृत अध्यात्म रामायणको अधिकांश भाग लेखिएको अनुष्टुभ छन्दमा चाहिँ एक श्लोक पनि नलेखेको चर्चा गर्दै संस्कृतका लामा ९ छन्द इन्द्रवज्रा, उपजाति, द्रुतबिलम्बित, बसन्ततिलका, स्वागता मालिनी, शिखरिणी शार्दूलविक्रीडित र स्रग्धरा छन्दको प्रयोग भानुभक्तिय रामायणमा भएको उल्लेख गरिएको छ । रामचरित्र जस्तो गहन कथावस्तु अनुष्टुभ छन्दमा प्रस्तुत गर्दा कथामा सुन्दरता र भाषामा मीठास नहुने हुनाले

भानुभक्तले संस्कृतका लामालामा छन्दको प्रयोग गरेको लेखकले टिप्पणी गरेका छन् । वि.सं. १८९८ मा बालकाण्ड लेखेर रामायण लेखन सुरु गरेका भानुभक्तको वि.सं. १९२५ मा मरणासन्नावस्थामा २७ वर्ष लगाएर पूरा गरेका थिए । नेपाली भाषामा भानुभक्तीय रामायण जत्तिको प्रचार भएको अर्को कुनै कृति छैन ।

नेपाली भाषामा एकरूपता थिएन । (भौगोलिक विभेदता, अज्ञानता, आदिका कारण एउटै भाषा नेपाली भाषामा पनि विविधता पाइन्थ्यो भन्दै लेखकले शिक्षित कुलीन नेपाली मानिसले बोलेको लेखेको भाषा नै साधु नेपाली भाषा कहलाउने भएकोले भानुभक्तले लेखेको भाषा नै मानक नेपाली भाषा भएको र आजसम्म लेखिएका नेपाली पुस्तकहरू पनि यही भाषामा लेखिएका छन् भनी टिप्पणी समेत गरेका छन् ।

५.१.८ लेखक : मे.ज. अर्जुन शंशेर राणा (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : हाम्रा भानुभक्त

विधा : समीक्षा

कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ

सम्पादक : सूर्यविक्रम ज्ञवाली

प्रकाशक : नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जिलिङ

मुद्रक : ज्ञानमण्डल यन्त्रालय, काशी

पृष्ठ संख्या : ११०, मूल्य १२ आना ।

प्रस्तुत लेखमा राणाले “कीर्तिर्यस्य सः जीवति” अर्थात् कीर्ति जसको रहन्छ, त्यही अमर बन्छ, भन्ने सूक्तिअनुरूप भानुभक्तलाई उनका कविताले अमर बनाएको चर्चा गरेका छन् । लेखकले भानुभक्तका रामायणको सरलता, माधुर्य, पदविन्यास र वर्णन शैली आदि गुणहरूलाई हेर्दा “मै हुँ” भन्ने विद्वान्ले पनि प्रशंसा गर्न लाचार हुनैपर्ने टिप्पणी समेत गरेका छन् ।

५.१.९ लेखक : प्रो. कृष्णदास प्रधान (वि.सं. १९९७)
शीर्षक : कवि भानुभक्तको प्रियस्मरणमा
विधा : गद्य
कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ
अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा प्रधानले भानुभक्तलाई नेपाली भाषाको लेखन शैलीलाई निश्चित मार्ग प्रदान गर्ने कविका रूपमा चिनाएका छन् । उनको रामायणको अध्ययन अहिले लाखौं नेपालीको घरघरमा भइरहेको चर्चा गर्दै त्यसले पाठकलाई आत्मसन्तुष्टि मिलिरहेको उल्लेख गरेको छन् साथै प्रधानले नेपाली साहित्यका नवीन रचयिताहरूबाट भानुभक्तको पूर्ण जीवन वृत्तान्त तथा उनका लेखहरूको खोजी भइ प्रकाशित हुनुपर्ने धारणा राखेका छन् ।

५.१.१० लेखक : कुलचन्द्र गौतम (वि.सं. १९९७)
शीर्षक : रामायण महात्म्य
विधा : गद्य
कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ
अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा गौतमले अज्ञानको साम्राज्य चलेर अन्धकारले ढाक्न लागेका बखत भानुभक्तरूपी उज्ज्वल तारा उदाएर देशमा केही उज्यालो फैलिएको उल्लेख गर्दै भानुभक्तको रामायणबाट सदाचारमा प्रवृत्त हुने तथा दुराचारबाट टाढा रहने प्रेरणा मिल्दछ भनेका छन् । नेपाली भाषामा कुनै ग्रन्थ विशेष नै नभएको बेला रामायण जस्तो उत्तम ग्रन्थको रचना गर्ने भानुभक्तलाई आदिकवि मान्ने पर्ने टिप्पणी उनले गरेका छन् ।

५.१.११ लेखक : खड्गबहादुर सिंह (वि.सं. १९९७)
शीर्षक : बालक कालका तपस्वी योगी औ वर्तमान नेपाली
साहित्यको उदय
विधा : समीक्षा
कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ
अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा सिंहले लेखेका छन् एक समय त्यस्तो थियो जुन बेला बढो श्रद्धाले मानिसहरू भानुभक्तको रामायण लय मिलाएर एकै रातमा आठै काण्ड पढेर टुङ्ग्याउँथे र सबै पाप काटिएको विश्वास गर्दथे । सबै भन्ने गर्थे कि “भानुभक्तले लेखेका कुरा मात्र साँचा हुन् । यी भगवानका परं भक्त थिए । यिनी कविता लेख्नुभन्दा अघि मर्थे । स्वर्गमा जति कुरा हुन्थे एक आधा घण्टा पछि उठेर लेख्थे ।” सिंहको टिप्पणी छ त्यस्ता आश्रयका आधार भानुभक्त अस्ताएपनि तिनका ताराहरू रामायण, बधूशिक्षा, प्रश्नोत्तर, भक्तमाला नेपाली साहित्याकाशमा चम्किरहेका छन् । तिनै ताराहरूको ज्योतिमा अहिले नेपाली साहित्य बगिरहेको छ ।

५.१.१२ लेखक : गुरुप्रसाद मैनाली (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : श्रद्धाञ्जलि

विधा : समीक्षा

कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ

अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत श्रद्धाञ्जलिमा मैनालीले भानुभक्तीय रामायणमा तुलसीदासकृत मानसमा भैं संस्कृतका क्लिष्ट/दुर्बोध्य र कठोर शब्दहरू नरहेको चर्चा गर्दै रामचरित मानसभन्दा भानुभक्तीय रामायण सरल सुबोध भएको उल्लेख गरेका छन् । भानुभक्तलाई आदिकवि मान्दै मैनालीले यिनको प्रमाणिक जीवनी लेखिनुपर्ने भाव सहितको श्रद्धाञ्जलि प्रकट गरेका छन् ।

५.१.१३ लेखक : श्री जितेन्द्रबहादुर शाह (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : कवि भानु

विधा : समीक्षा

कृति : भानुभक्तस्मारक ग्रन्थ

अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा शाहले नेपाली भाषामा गन्न लायक कुनै पुस्तक नै नभएको बेला छन्दप्रेमी, विलक्षण बुद्धि भएका भानुभक्तको जन्म हुनु भाग्यको कुरा हो भन्दै यिनको जीवन नै छन्दमय थियो भनेका छन् । सरल छन्द, सरस,

सुबोध हुनु नै भानुभक्तीय रामायणको प्रचारको मुख्य कारण भएको पनि शाहले उल्लेख गरेका छन् ।

५.१.१४ लेखक : श्री ३ जुद्धशमशेर (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : सन्देश

विधा : सन्देश

कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ

अन्य विवरण : पूर्ववत्

यो सन्देश ग्रन्थको प्रारम्भमा दिइएको छ । सन्देशमा शंशेरले भानुभक्तलाई आदिकविको मान प्रदान गर्दै भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ प्रकाशित हुन लागेकोमा खुसी प्रकट गरेका छन् । सन्देशको पूर्ण पाठ यसप्रकार छ:

“सगुण स्वरूप भगवान श्री रामचन्द्रको पवित्र चरित्र व्याख्यान भएको अध्यात्म रामायणलाई सरल नेपाली भाषामा श्लोकबद्ध गरी उतारी रामरस फैलाउने कवि भानुभक्ताचार्य नेपाली भाषाका आदिकवि हुन् भने पनि हुन्छ । त्यस्ता चिरस्मरणीय व्यक्तिको स्मारक ग्रन्थ नेपाली साहित्य सम्मेलनले गर्न लागेको बहुतै बढीया हो ।”

५.१.१५ लेखक : पं. तारानाथ शर्मा (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : भानुभक्तको एउटा नजानिएको कविता

विधा : गद्य

कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ

अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा शर्माले भानुभक्तलाई आदिकविको मान प्रदान गरेका छन् । साउँ अक्षर सम्म चिनेका बालकदेखि बृद्धसम्म सबैले सरलतापूर्वक बुझ्न सक्ने गरी भाषा रामायण लेखी रामरसामृत पान गराउने श्रेय कविवर भानुभक्त आचार्यलाई नै छ भन्दै भौतिक शरीरले उनी हामीबीच नरहेतापनि कीर्तिरूपी शरीरले हामीबीच जीवितै छन् भन्ने उल्लेख गरेका छन् । लेखमा लेखक शर्माले बाल्यकालमा आफ्ना फूपाज्यू गौरीनाथ उपाध्यायबाट भानुभक्त

सम्बन्धी कयौं महत्त्वपूर्ण कुराहरू सुनेको तर प्रायः सबै विस्मरण भएको चर्चा गर्दै एक श्लोक चाहिं प्रस्तुत गरेका छन् । जसको पाठ यसप्रकार छ-

आएथे मनका कुरा चरणमा भीजी गरौं क्यौं भनी ।
दर्शन् पाइन फर्कि जान्छु अहिले हाजिर् जनाइ अनी ॥
हीडे घर तिर आज ता घर पुगी फर्केर आइ अब ।
गन्थन् यी मनका कुरा चरणमा बिन्ती गरौंला सब ॥

५.१.१६ लेखक : कविराज श्री दीननाथ सापकोटा (वि.सं. १९९७)
शीर्षक : अर्चना
विधा : गद्य
कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ
अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा लेखकले भानुभक्तलाई तनहूँ पुत्र !, उच्च वंशावतंश !, ब्रह्मविद्या विशारद !, भक्त !, धर्मात्मा !, परोपकारी आदि शब्दले सम्बोधन गरेका छन् । सधैं अवाच्य शब्दले भरिएको गीत गाउँने घाँसी, गोठाला, हली, कोदाले, दाउरे प्रवृत्तिका मुख र कान दुवै इन्द्रियमा तिमीले रामायणको अमृतकण छर्क्यौं भन्दै सापकोटाले साधारण जनतालाई रामायणको शिक्षा दिएर भानुभक्तले ठूको गुण लगाएको उल्लेख गरेका छन् । मृत्यु शय्यामा बेदान्तको सारले युक्त रामगीता लगायत रामायणको रचना भानुभक्तले स्वार्थले गरेका होइनन्, उनको त्यो महान धर्म र परोपकार हो भन्दै लेखकले हामी नेपालीहरू कहिल्यै पनि भानुभक्तबाट उन्नत हुन नसक्ने टिप्पणी गरेका छन् ।

५.१.१७ लेखक : श्री.मे.क पुष्कर शंशेर ज.ब.रा. (वि.सं. १९९७)
शीर्षक : भानुभक्त कवि तथा आदर्श पद्यानुवादक
विधा : गद्य
कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ
अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा राणाले रघुनाथ पोख्र्याल र भानुभक्त आचार्यको अनुवाद कलाको चर्चा गर्दै यी दुई कविका अनुवादित श्लोकहरू दाँजेर हेर्दा नेपाली

भाषाको हकमा भानुभक्तको श्लोकहरू रघुनाथका श्लोकहरूभन्दा निकै परिष्कृत देखिन्छन् भन्ने टिप्पणी गरेका छन् । वास्तवमा नेपाली साहित्यको राम्ररी जग बसाउने श्रेय भानुभक्तलाई नै छ भन्ने उनको कथन छ ।

५.१.१८ लेखक : श्री पूर्णदास (वि.सं.१९९७)
शीर्षक : भानुभक्तप्रति हाम्रो कर्तव्य
विधा : गद्य
कृति : **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ**
अन्य विवरण : पूर्ववत् ।

प्रस्तुत लेखमा लेखकले पाश्चात्य देशमा शेक्सपियर, इमर्सन, स्पेन्सर, टाल्स्टाय जस्ता कवि, तत्त्वदर्शीहरूको जस्तो स्थान छ त्यस्तै स्थान नेपालमा भानुभक्ताचार्यको रहेको चर्चा गरिएको छ । नेपाली साहित्य प्रायः शून्य थियो । त्यस्तो अवस्थामा उदाएका कवि भानुभक्तको जति प्रशंसा गरे पनि कमै हुन्छ, तर खोक्रो प्रशंसाको पुल बाँध्नाले मात्र उनको वास्तविक सम्मान हुन सक्दैन भन्दै लेखकले जनु बेला उनले देखाएको बाटोमा हामीहरू अग्रसर हुन्छौं तव मात्र उनको सच्चा सम्मान गरेको ठहरिने उल्लेख गरेका छन् । भानुभक्तले मातृभाषाको सेवातिर लाग्न प्रेरणा दिएको चर्चा गर्दै साहित्यकारहरूले आफ्नो सङ्कल्प, लगन र उत्सर्गद्वारा राष्ट्र भाषाको भण्डार गर्न सक्नुपर्ने विचार लेखकले प्रस्तुत गरेका छन् ।

५.१.१९ लेखक : श्री फणीन्द्रनाथ वसु (वि.सं. १९९७)
शीर्षक : नेपाली कवि भानुभक्त
विधा : गद्य
कृति : **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ**
अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा वसुले जसरी बङ्गालमा किशोर रामदासको महाभारत, कृतिवासको रामायण तथा उत्तर भारतमा तुलसीकृत रामचरित मानस प्रसिद्ध छन्, त्यसरी नै नेपालमा भानुभक्तको रामायण प्रसिद्ध रहेको चर्चा गर्दै भानुभक्तलाई बाल्मीकिसँग तुलना गरेका छन् । अर्काको दुःखमा बिभोर भई

रामायण लेखेर बाल्मीकि चिरस्मरणीय भए भैं भानुभक्तले पनि घाँसीको दुःखमा कातर भई आफ्नो मनको चोट कवितामा प्रस्तुत गरेको अर्थात् रामायण लेख्न पुगेको चर्चा गर्दै रामायण रचना नै भानुभक्तको जीवनको उच्चतम प्राप्ति भएको उल्लेख गरेका छन् ।

५.१.२० लेखक : श्री ब्रह्मशंशेर ज.ब.रा. (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : कवि भानुभक्त

विधा : गद्य

कृति : **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ**

अन्य विवरण : पूर्ववत्

ब्रह्मशंशेर ज.ब.रा. को 'कवि भानुभक्त' नामक कृतिबारे पहिल्यै चर्चा भइसकेको छ । उक्त कृतिको सुरु (पृ. १-३) को छोटो अंशमात्र यस लेखमा समाहित छ ।

५.१.२१ लेखक : बालकृष्ण शंशेर ज.ब.रा. (वि.सं.१९९७)

शीर्षक : भानुभक्ताचार्य

विधा : गद्य

कृति : **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ**

अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा प्राकृत भाषा केवल बोल्ने भाषा हो, पुस्तकमा रहने योग्य भाषा त संस्कृतलाई मात्र छ भन्ने मान्यता रहेकोले प्राकृतको विकृत नेपाली भाषामा साहित्य लेख्ने ध्यान कुनै नेपाली विद्वान्हरूमा नरहेको उल्लेख गर्दै लेखकले नेपाली साहित्य अरुको तुलनामा सयौं वर्षपछि परेको चर्चा गरेका छन् । लेखकको कथन छ - "भानुभक्तले थुनिएको अवस्थामा रामायण र मृत्युशय्यामा रामगीताको अनुवाद नगरेका भए र मोतीरामले भानुभक्तको जीवनी र उनका कृतिहरूको प्रचारप्रसार नगरिदिएका भए सम्भवतः आज हामी हाम्रो भाव हिन्दीमा प्रकट गरिरहेका हुने थियौं ।

५.१.२२ लेखक : खरीदार बाबुराम आचार्य (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : भानुभक्त ज्वालखानामा ?

विधा : गद्य

कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ

अन्य विवरण : पूर्ववत्

ज्वालखाना भन्नाले चारैतिर घेरिएको, नेल लगाइएका कैदीहरू थुन्ने घर भन्ने बुझिन्छ। जहाँ कागत कलम, मसीसँग कैदीको कुनै सम्बन्ध हुँदैन। के भानुभक्त त्यस्तै ज्वालखानामा परेका थिए ? परेका थिए भने त्यहाँ कसरी रामायण कसरी लेखे ? के तिनले नेल पहिरनु परेको थियो ?

प्रस्तुत लेखमा लेखकले उपर्युक्त प्रश्नहरूको उत्तर खोजी गरेका छन्। भानुभक्तका भानिज पं. वीरेन्द्रकेशरीलाई उद्धृत गर्दै आचार्य लेख्छन् - भानुभक्त ज्वालखानामा परेको कुरा गलत हो। केही महिना कुमारीचोकमा थुनिएको कुरासम्म साँचो हो। कुमारी चोक भनेको त्यस्तो अड्डाको नाम हो जहाँ सरकारी काम गर्ने मानिसले आफूले जिम्मा लिएर खर्च गरेको रूपयाँको फाँट बुझाउनुपर्छ। बुझाउन नसके सम्बन्धित व्यक्तिको चल अचल सम्पत्ति लिलाम गरिन्छ। तैपनि रूपयाँ नउठे मात्र उसलाई ज्वालखाना पठाइन्छ। चल अचल सम्पत्ति लिलाम नभई बही बुझाउने मानिस ज्वालखानामा कदापि पर्न सक्तैन। तर भानुभक्तको कहीं कुनै सम्पत्ति लिलाम भएको कुरा न मोतीराम भट्टले लेखेका छन् न त कसैको मुखबाट सुनिएको छ भन्दै लेखकले भानुभक्त ज्वालखानामा थुनिएको कुरा गलत भएको किटान गरेका छन्। कुमारीचोकमा निगरानीमा चाहिँ अवश्य नै परेका थिए। कुमारीचोकमा जनाना (आइमाई) मान्छे लैजान नपाइनाले सफाइको कमीले लामखुट्टे र उपियाँको नाचगान अवश्य हेर्नु परे तापनि लेख-पढ र खेल वहाइलाई कुनै बाधा थिएन। त्यसैले कुमारी चोकमा थुनिएर पनि रामायण लेख्न कुनै बाधा भएन र रामायण लेखेका थिए तर भानुभक्त ज्वालखानामा परेका चाहिँ कदापि होइनन् भन्ने निष्कर्ष लेखकले निकालेका छन्।

५.१.२३ लेखक : श्री मे.ज मृगेन्द्र शंशेर ज.ब.रा. (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : सहानुभूति

विधा : सन्देश

कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ

अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत 'सहानुभूति' मा राणाले कुनै महापुरुषको सेवा व्यक्तिगत सेवा नभएर राष्ट्रकै सेवा हुने भएकोले भानुभक्त स्मारक चिन्हले पनि राष्ट्रकै गौरव बढाउने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

५.१.२४ लेखक : श्री मे.ज. मृगेन्द्र शंशेर ज.ब.रा. (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : कवि भानुभक्त आचार्य

विधा : समीक्षा

कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ

अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा राणाले भानुभक्तका समयमा नेपाली भाषाको स्थिति दयनीय रहेको चर्चा गर्दै त्यसबेला शिक्षा भनेको केवल संस्कृत पढ्नु रहेको, नेपाली भाषा त केवल अपठित अशिक्षितहरूको बोलचालको लागि मात्र रहेको उल्लेख गरेका छन् । त्यस्तो अवस्थामा कवि भानुभक्ताचार्य देखापरे जसले अपठित व्यक्तिहरूको योग्य र अपहेलित ठानिएको मातृभाषामा पनि लालित्यपूर्ण लेख तथा श्लोकहरू लेख्न सकिन्छ, भन्ने प्रमाणित गरे । भानुभक्तपूर्व पनि एकाध जना (गुमानी कवि, रघुनाथ पोख्र्याल) कविले नेपाली भाषामा कलम चलाएकै हुन् तर तिनीहरूका रचना भानुभक्तका रचनासँग तुलनीय नभएको चर्चा गर्दै लेखकले लेखन शैलीमा हुनुपर्ने लालित्य, सरलता, मौलिक विचार आदि सबै गुण भानुभक्तको रामायणमा चाहिँ विद्यमान रहेको उल्लेख गरेको छन् । शार्दूलविक्रीडित, मालिनी, शिखरिणी, स्रग्धरा जस्ता संस्कृतका लामा शास्त्रीय छन्दहरूलाई नेपाली साहित्यमा ल्याइ गाभिदिनु भानुभक्तको भाषाप्रतिको उच्चतम सेवा भएको राणाको टिप्पणी छ ।

५.१.२५ लेखक : मोतीचन्द्र प्रधान (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : धन्यवाद निवेदन

विधा : गद्य

कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ

अन्य विवरण: पूर्ववत्

नेपाली साहित्य सम्मेलन दार्जिलिङका सभापति मोतीचन्द्र प्रधानले 'भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ' प्रकाशनका लागि लेख र कविता प्रदान गरी सहयोग गर्ने विद्वान् लेखकहरूलाई धन्यवाद ज्ञापन गरेका छन् र यस भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ ले हाम्रो जातीय जीवनमा भानुभक्तको कस्तो स्थान रहेछ भन्ने निर्णय गर्न किञ्चित भएपनि सहयोग पुग्ने आशा व्यक्त गरेका छन् ।

५.१.२६ लेखक : श्री रूपनारायण सिंह (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : थुनुवा कवि

विधा : समीक्षा

कृति : भानुभक्तस्मारक ग्रन्थ

अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा लेखकले सरकारी बाँकीको क्षुद्र अभियोगमा कुमारी चोकमा थुनिएको बेला भानुभक्तले रामायणका चार काण्ड लेखेको उल्लेख गर्दै कुमारीचोकको खोरमा कविको शरीर थुनिएतापनि मन र विचार भने उन्मुक्त र स्वतन्त्र थियो भनेका छन् ।

"Stone Walls do not a prison make,

Nor iron bars a case" अर्थात् न दुङ्गको पर्खालले जेल बनाउँछ, नत फलामको बारले खोर नै । अङ्ग्रेजीको उक्त कथन स्मरण गर्दै सिंह लेख्छन्- वास्तवमा भानुभक्तको प्रतिभालाई कुमारी चोकको खोरले रोक्न सकेन । कल्पनामा विभोर हुने, प्राकृतिक सौन्दर्यमा रमाउने कवि भानुभक्तले खोरमा बन्दी भएर पनि नेपाली साहित्यप्रतिको कर्तव्यलाई कहिल्यै छोडेनन् भनी लेखकले कवि भानुभक्तको भूरिभूरि प्रशंसा गरेका छन् ।

५.१.२७ लेखक : श्री लक्ष्मीनन्दन शर्मा (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : कर्तव्य

विधा : गद्य

कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ

अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा शर्माले जसरी तुलसीदासले 'रामचरित मानस' लेखेर हिन्दी साहित्यको जन्म गराएका थिए त्यसरी नै भानुभक्तले पनि रामायण लेखी नेपाली साहित्यको जन्म गराएको चर्चा गर्दै विश्वकवि तुलसीदाससित हरेक क्षेत्रमा भानुभक्तको तुलना गर्न सकिने उल्लेख गरेका छन् । भानुभक्त केवल भावुक कवि र अनुवादक मात्र नभएको चर्चा गर्दै शर्माले भानुभक्तको विद्वत्ता रामायणमा तारालाई उनको पति बलिको मृत्यु हुँदा आध्यात्मिक चिन्तनले ओतप्रोत भइ देह र आत्माको निरूपण गर्दै सम्झाएको प्रसङ्गबाट स्पष्ट हुने उल्लेख गरेका छन् । साथै भानुभक्तका सम्पूर्ण रचनाहरू विचार गर्दा नेपाली आदिकविमा उनको स्थान अनन्यतम रहेको टिप्पणी गरेका छन् ।

५.१.२८ लेखक : श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : नेपाली जातित्वको विकासमा भानुभक्तको स्थान

विधा : गद्य

कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ

अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा ज्ञवालीले भानुभक्तको रामायणबाट नै नेपाली जातिले भाषा पाएको चर्चा गर्दै भानुभक्तको रामायण केवल ब्राह्मण क्षेत्रीले मात्र होइन किन्तु मगर, गुरुङ, नेवार, किराँती, तामाङ आदि सम्पूर्ण नेपालीले पढ्ने गरेको र त्यसबाट भाषिक एकरूपता आएको उल्लेख गरेका छन् । सबै नेपालीलाई रामभक्तिको धागोमा उन्ने प्रयास गर्ने, सरा दिदीबहिनीलाई सीता तुल्याउने, नेपालीमात्रलाई राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्नको प्रेमपूर्ण भातृत्वको पाठ सिकाउने, प्रायः मूक जस्तो नेपाली जातित्वलाई भाषा दिने, नेपाली बोलीलाई

साहित्यको रूप दिने व्यक्ति तनहुँका एकजना साधारण बाहुन् महात्मा भानुभक्त नै हुन् भन्ने लेखकको निष्कर्ष रहेको देखिन्छ ।

५.१.२९ लेखक : श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : भानुभक्त

विधा : समीक्षा

कृति : **भानुभक्तस्मारक ग्रन्थ**

अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा ज्ञवालीले घाँसीको अर्तीबाट प्रभावित भइ भानुभक्तले कविताको मार्ग ग्रहण गरेको चर्चा गर्दै त्यसको परिणाम स्वरूप संसारमा बाल्मीकि (भानुभक्त) को फेरि अवतरण भएको, नेपाली नारीका कोखमा तुलसीदासले पुनः जन्मलिएको भन्ने उल्लेख गरेका छन् । ज्ञवाली लेख्छन्- कौञ्चको जोडामध्ये एउटा पक्षी व्याधाबाट मारिँदा बाल्मीकिको हृदय द्रवीभूत भएको थियो र उनले रामायण लेखेका थिए । आफ्नी पत्नीको बाग् बाणले बिद्ध हुँदा तुलसीदास रामभक्तिमा लागेका थिए भने घाँसीको धार्मिक भावबाट प्रभावित भइ भानुभक्त पनि नेपाली भाषामा रामायण लेख्न पुगेका हुन् । लेखकको स्पष्टोक्ति छ - “भानुभक्त नेपाली साहित्यका ध्रुवतारा हुन्, कहिल्यै ननिभ्ने अग्निशिखा हुन्, औ मानिसमात्रको हृदयलाई शान्त शीतल पार्ने चन्द्रज्योत्स्ना हुन् ।”

५.१.३० लेखक : श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : भूमिका

विधा : गद्य

कृति : **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ**

अन्य विवरण: पूर्ववत्

जातीय कवि भानुभक्तको मृत्यु भएको ७० वर्ष पुगेको उपलक्ष्यमा दार्जिलिङको नेपाली साहित्य सम्मेलनले **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ** प्रकाशमा ल्याएको भन्ने कुरा सम्पादक सूर्यविक्रम ज्ञवालीले भूमिकामा उल्लेख गरेका

छन् । भानुभक्तका चरित्रबाट जीवन, शक्ति तथा तेज ग्रहण गर्न सकेमा नै उनको साँच्चिकै स्मारक बनाएको ठहर्छ भन्दै यसका तुलनामा भौतिक पदार्थद्वारा बनाइएको स्मारकको कुनै मूल्य हुँदैन भन्ने लेखकको कथन छ । चर्चाका अभावले भानुभक्तका विषयमा धेरै अज्ञानता रहेको स्मरण गर्दै लेखकले उक्त अज्ञानता हटाउन प्रस्तुत ग्रन्थले किञ्चित् भएपनि सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरेका छन् ।

५.१.३१ लेखक : विष्णुमाया देवी (वि.सं. १९९८)

शीर्षक : भूमिका

विधा : गद्य

कृति : **भानुभक्त मणिमाला**

प्रकाशक : विष्णुमाया देवी, काठमाडौं

मुद्रक : ज्योतिष प्रकाशन प्रेस, काशी

पृष्ठ संख्या : ३४७, मूल्य: अनन्य प्रेम

प्रस्तुत ग्रन्थको भूमिकामा विष्णुमाया देवीले भानुभक्त आचार्यको चर्चा गर्दै लेखेकी छन् - पवित्र, अनन्त रघुनाथको चरित्र (रामायण) संस्कृत भाषामा मात्र हुनाले सबैलाई अर्थबोध हुन सकेको थिएन । त्यस्तो अवस्थामा परमार्थका पथिक भानुभक्ताचार्यको प्रादुर्भाव भयो र त्यस्तो अपूर्व ग्रन्थ रामायणको सरल नेपाली भाषामा अनुवाद गर्ने काम भएको हो । फलतः आबालबृद्ध बनिता, धनी-गरीब, स्त्रीपुरुष, मूख-पण्डित सबैले भानुभक्तीय रामायणको आश्रय लिएर आफ्नो जीवनलाई सुधार्दै जीवन कृतार्थ गराउन लागे भन्दै यस लेखमा पवित्र दिलले कवि भानुभक्ताचार्यद्वारा नेपाली भाषामा श्लोकबद्ध गरिएको, तत्त्वज्ञानले ओतप्रोत भएको, रामायण पढ्ने सुन्ने र सुनाउने गर्नाले रामभक्तहरूले पूर्ण शान्ति पाउन सक्ने उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तुत ग्रन्थमा भानुभक्तको रामायण, बधूशिक्षा, प्रश्नोत्तरी, भक्तमाला साथै अन्य फुटकर कविताहरू समावेश छन् भने पं.रमानाथ आचार्यले बनाएका पाएसम्म सबै श्लोकहरू पनि यसमा छपाइएको कुरा भूमिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

५.१.३२ लेखक : सुब्बा रङ्गनाथ (वि.सं. १९९८)

शीर्षक : परिचय

विधा : जीवनी

कृति : भानुभक्त मणिमाला

अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेख 'परिचय' मा सुब्बा रङ्गनाथले भानुभक्तको सङ्क्षिप्त जीवनी प्रस्तुत गरेका छन् । पिता धनञ्जय आचार्यले १२ वर्षसम्म सूर्यको व्रत गरी जन्मेका पुत्र हुनाले कविको नाम भानुभक्त राखिएको चर्चा गर्दै लेखकले ६ महिनामा शास्त्रोक्त विधानले अन्न प्रासन गराइ बालकलाई दिनमा सुताइ अगाडि वस्त्र, शस्त्र, पुस्तक, कापी, कलम, मसी, सुन, चाँदी इत्यादि राखिदिएको र निद्राबाट ब्युँभने बित्तिकै पहिले पुस्तक पछि कलम समाती मसीमा खसाएको देख्ता बालक विद्वान् र गुणी हुनेरहेछ भन्ने सूचना पाइ पिताको मन अत्यन्त खुसी भएको चर्चा गरेका छन् । साथै ५ वर्ष लागेपछि सं. १८७५ साल माघ महिनामा गणेशादिको पूजा गरी विधिवत रूपमा भानुभक्तलाई अक्षरारम्भ गराइएको प्रसङ्ग पनि उल्लेख गरेका छन् । अन्त्यमा भानुभक्त मणिमालाका प्रकाशक विष्णुमाया देवी (जन्म सं. १९३८ आश्विन ६ गते) भानुभक्तका पुत्र रमानाथकी पुत्री (भानुभक्तकी नातिनी) हुन् भन्ने जानकारी दिएका छन् ।

५.१.३३ लेखक : विष्णुमाया देवी (वि.सं. १९९८)

शीर्षक : कवि परिचय

विधा : समीक्षा

कृति : भानुभक्त मणिमाला

अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा विष्णुमाया देवीले वि.सं. १८७१ आषाढ २९ गते रविवार कृष्णपक्षको अष्टमी तिथिका दिन जन्मिएका भानुभक्तको जन्मकुण्डली प्रस्तुत गरेकी छन् । यसका साथै एकदिन ज्योतिषीका घरमा ज्योतिष पढी फर्कदा यौटा बटुवाले "हरेकृष्ण बासुदेव मेरा ग्रह करना, दुःख पाएँ मैले" भनी श्लोक

गाएको सुनेर नै भानुभक्तलाई पनि श्लोक बनाउने इच्छा पैदा भएको उल्लेख गरिएको छ अन्त्यमा भानुभक्तीय केही फुटकर श्लोकहरू प्रस्तुत गरिएका छन् ।

५.१.३४ लेखक : टुकराज, पद्मराज मिश्र (वि.सं. १९९९)

शीर्षक : लेखकको गन्धन

विधा : भूमिका

कृति : रामकृष्ण कुँवर राणा

प्रकाशक : नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति, काठमाडौं

मुद्रक : गोरखापत्र छापाखाना, नेपाल

पृष्ठ संख्या : - , मूल्य ५०।-

प्रस्तुत लेखमा मोतीराम भट्टद्वारा लिखित, कवि भानुभक्तआचार्यको जीवनीमा चर्चा भएको भानुभक्त घाँसी प्रसङ्ग काल्पनिक भएको चर्चा गर्दै जीवनी लेखनमा त काल्पनिकता पाइन्छ भने रामकृष्ण कुँवर राणा उपन्यासमा पनि कतिपय प्रसङ्गमा काल्पनिकता रहेको उल्लेख छ ।

५.१.३५ लेखक : जी छिरिड (वि.सं. २००३)

शीर्षक : भानुभक्तप्रति प्रेम

विधा : गद्य

पत्रिका : गोर्खा (वर्ष २, अं. १७/१८)

सम्पादक : धरणीधर सुब्बा

प्रकाशक : नेपाली प्रेस सिलाड

मुद्रक : नेपाली प्रेस, सिलाड

पृष्ठ संख्या : - , वार्षिक मू.रु. ४।-

प्रस्तुत लेखमा जातीय कवि भानुभक्तको नाम अमर राख्न युवायुवतीका सक्रियतामा ५ अक्टुबर १९४६ सन्का दिन स्थानीय दार्जिलिङको चाँदमारीमा भानुभक्त पाठशाला खोलिएको उल्लेख छ । त्यस अवसरमा भएको

युवायुवतीको उत्साहजनक सहभागिताबाट भानुभक्तप्रतिको उच्च प्रेम सहजै झल्केको चर्चा पनि लेखकले गरेका छन् ।

५.१.३६ लेखक : रामकृष्ण शर्मा (वि.सं. २००४)

शीर्षक : नेपाली साहित्यको प्रगति

विधा : गद्य

पत्रिका : गोर्खा (वर्ष ३ अ. १६/१७)

अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा नेपाली साहित्यको प्रगतिको चर्चा गर्दै शर्माले कविवर भानुभक्तको रामायणबाट नै नेपाली साहित्यको श्रीगणेश भएको उल्लेख गरेका छन् ।

५.१.३७ लेखक : राई (वि.सं. २००५)

शीर्षक : भानुभक्त जयन्ती

विधा : गद्य

पत्रिका : गोर्खा (वर्ष ४, अ. २७)

अन्य विवरण : पूर्ववत्

यस लेखमा राईले दार्जीलिङको सर्वप्रिय जातीय संस्था श्री भानुभक्त विद्यालयद्वारा सन् १९४८ मा आयोजना गरिएको भानुभक्तजयन्ती कार्यक्रमको चर्चा गरेका छन् । “विगत कति वर्षदेखि गरिएका जयन्तीहरूमध्ये यस वर्षको श्रेष्ठ भयो” भनिएबाट धेरै वर्ष पहिलेदेखि त्यहाँ भानुजयन्ती मनाइँदै आएको देखिन्छ ।

५.१.३८ लेखक : दास राई (वि.सं. २००५)

शीर्षक : नेपाली साहित्य क्रान्ति

विधा : गद्य

पत्रिका : गोर्खा (वर्ष ४ अ. ५०)

अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा राईले भानुभक्तद्वारा रामायण नेपाली भाषामा अनुवाद नगरिएको भए सम्भवतः हिन्दुस्थानका प्रान्तीय भाषाहरू जस्तो हाम्रो देशमा पनि कति भाषाहरू र लिपिहरूले प्रधानता पाउने थिए र भाषिक एकरूपता सम्भव थिएन भन्ने टिप्पणी गरेका छन् ।

५.१.३९ लेखक : श्रीभद्रशर्मा (वि.सं. २००५ माघ)

शीर्षक : भानुको सुयशमा कालो धब्बा

विधा : गद्य

पत्रिका : शारदा (वर्ष १४, अ. १०)

सम्पादक : ऋद्धिबहादुर मल्ल

प्रकाशक : ऋद्धिबहादुर मल्ल

मुद्रक : .....

पृष्ठ संख्या: - , मूल्य: एक प्रतिको मो.रु ६०।-

प्रस्तुत लेखमा भानुभक्तले तत्कालीन समाजलाई मर्यादाको पाठ सिकाउन अध्यात्म रामायणलाई मातृभाषामा वर्णन गरेको कुरा उल्लेख छ । कीर्तिका भोका भएर, कीर्तिका कमारा भएर भानुभक्तले रामायण लेखे भन्नु उनको अपमान गर्नु हो र उनको सुयशमा कालो धब्बा लगाउनु हो । तनहुँ निवासी लेखक शर्मा लेख्छन् “धिक्कार होस् मकन वस्तु नराखी कीर्ति” आदि पङ्क्तिहरू भानुभक्तका होइनन् । भानुभक्त घाँसी प्रसङ्ग नै काल्पनिक हो । यस प्रसङ्गलाई जोडेर भनिने गरेको “कीर्ति राख्न नै भानुभक्तले रामायण लेखे” भन्नु केवल धृष्टता हो उनको अपमान हो । परोपकारी भानुभक्त तुच्छ कीर्तिका भोका थिएनन् ।

५.१.४० लेखक : भाइचन्द्र प्रधान (वि.सं. २००६)

शीर्षक : एउटा पृष्ठभूमि

विधा : गद्य

पत्रिका : गोर्खा (वर्ष ५, अ. १)

अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा भानुभक्तपूर्वको नेपाली साहित्यको स्थितिको चर्चा गरिएको छ । भानुभक्तपूर्वका अधिकांश कविहरू नेपाली भाषामा अध्ययन गर्न एवं लेखन सङ्कोच मात्र होइन किन्तु अपमान पनि सम्भन्धे भन्दै प्रधानले त्यस्तो पृष्ठभूमिमा भानुभक्तको उदय भएको उल्लेख गरेका छन् ।

५.१.४१ लेखक : भाइचन्द्र प्रधान (वि.सं. २००६)

शीर्षक : आवश्यक अनुसन्धान एवं किञ्चित सन्देह

विधा : गद्य

पत्रिका : गोर्खा (वर्ष ५, अ. २)

अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा प्रधानले विदेशी साहित्यकारहरूका समान नेपाली साहित्यकारहरूको चर्चा हुन नसकेपनि दार्जीलिङका ठाउँठाउँमा भानुभक्तका सालिक प्रतिष्ठित हुन लागि रहेकोमा खुशी प्रकट गरेका छन् । भानुभक्तको जीवनयात्रा नेपाल राज्यभित्रै सुरु भएर समाप्त भएको थियो । तिनी नेपाल राज्यको सीमाबाट बाहिर कहिल्यै गएनन् भन्दै लेखकले उनी सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान पनि विशेषतः नेपाल निवासी नेपालीहरूबाटै हुनुपर्ने उल्लेख गरेका छन् । प्रधानले यस लेखमा भानुभक्तको जन्मस्थल तिथिमिति एवं भानुभक्त ञ्यालखानामा परेका वा नपरेका जस्ता सन्देहास्पद विषयहरूको समेत चर्चा गरेका छन् ।

५.१.४२ लेखक : भाइचन्द्र प्रधान (वि.सं. २००६)

शीर्षक : गोस्वामी तुलसीदास र भानुभक्त

विधा : गद्य

पत्रिका : गोर्खा (वर्ष ५ अ. ४)

अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा प्रधानले गौ हत्या गर्ने मुसलमानहरूका विरुद्ध जसरी तुलसीदासले रामचरित मानस रचना गरे उसरी नै अङ्ग्रेज एवं अरु शत्रुहरूका आक्रमणको फलस्वरूप त्रस्त जनतामा शान्ति, स्थिरता र उत्साहका निम्ति

भानुभक्तले रामायण लेखेको उल्लेख गरेका छन् । त्यस्तै तुलसीदासले आफ्नी पत्नीको वाग्वाणीले विद्ध भइ मानस लेखे भैं भानुभक्त पनि घाँसीसँगको वार्तालापबाट लज्जित भई रामायण लेख्न पुगेका हुन् भन्दै लेखकले तुलसीदास रामचरित मानसका माध्यमले विख्यात भए भैं भानुभक्त भाषारामायणका माध्यमले प्रख्यात भएको चर्चा गरेका छन् ।

यसरी यस लेखमा तुलसीदास र भानुभक्तका बीचको समानताको चर्चा लेखकले गरेका छन् ।

५.१.४३ लेखक : भाइचन्द्र प्रधान (वि.सं. २००६)
शीर्षक : रामायणको एउटा प्रस्तावना
विधा : गद्य
पत्रिका : गोर्खा (वर्ष ५ अ. ८)
अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा प्रधानले भानुभक्तलाई प्रसिद्ध गराउने ग्रन्थ रामायण भएको चर्चा गर्दै नवधा भक्तिमध्ये भानुभक्तले रामायणमा सत्सङ्गलाई विशेष महत्त्व दिएको उल्लेख गरेका छन् । आत्मालाई स्फटिकसँग तुलना गर्दै देह र आत्माको सरल ढङ्गले निरूपण गरिएको यस ग्रन्थ (रामायण) मा काव्यका नौ वटै रसको प्रयोग भएको पनि लेखकले उल्लेख गरेका छन् ।

५.१.४४ लेखक : भाइचन्द्र प्रधान (वि.सं. २००६)
शीर्षक : नेपाली जीवनमा रामायण
विधा : गद्य
पत्रिका : गोर्खा (वर्ष ५, अ. १४)
अन्य विवरण : पूर्ववत्

रामायणले नेपाली जनसाधारणको जीवनमा जतिको प्रभाव पारेको छ त्यतिको प्रभाव आजपर्यन्त अरु कुनै ग्रन्थले पार्न सकेको छैन भन्दै प्रस्तुत लेखमा लेखकले मानिसले कसरी आदर्श एवं सफल जीवन व्यतीत गर्न सक्छ भन्ने पाठ भानुभक्तीय रामायणले सिकाएको उल्लेख गरेका छन् । नेपाली

जीवनको जुनसुकै क्षेत्रमा पनि रामायणको ठूलो प्रभाव रहेको लेखकको कथन देखिन्छ ।

५.१.४५ लेखक : भाइचन्द्र प्रधान (वि.सं. २००६)

शीर्षक : रचनागत भाषा

विधा : गद्य

पत्रिका : गोर्खा (वर्ष ५, अ. १९)

अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा प्रधानले भानुभक्त नेपाली साहित्यमा अवतरण भएका समयमा नेपाली भाषा कमजोर अवस्थामा रहेको चर्चा गर्दै साधारण बोलचालको भाषालाई भानुभक्तले साहित्यिक रूप दिएको उल्लेख गरेका छन् । भानुभक्तले जनभाषाको सहरीरूपलाई साहित्यमा स्थान प्रदान गरे । अतः उनको भाषा केही परिष्कृत संस्कारित र उच्च कोटिको बन्न पुग्यो । भानुभक्तको रामायणको अध्ययनबाट उनको काव्य रचनागत भाषिक वैशिष्ट्य बोध हुने लेखकको कथन छ ।

५.१.४६ लेखक: भाइचन्द्र प्रधान (वि.सं. २००६)

शीर्षक: छन्द चुनाइ (पृ. ३४५)

विधा: गद्य

पत्रिका: गोर्खा, वर्ष ५, अ. २०

अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा भानुभक्तले संस्कृतका लामालामा शास्त्रीय छन्दहरू (इन्द्रवजा, वसन्ततिलका, मालिनी, तोटक, शार्दूलविक्रीडित, शिखरिणी) को प्रयोग रामायणमा गरेको उल्लेख गर्दै भानुभक्तले रामायणमा प्रयोग गरेकै कारण उक्त छन्दहरू स्वतन्त्र नेपाली छन्द हुन् भन्ने भानु हामीमा परेको उल्लेख गरेका छन् । रामचरित्र जस्तो उच्चतम कहानीको सौन्दर्य, माधुर्य उचित रूपमा प्रकट गर्नका लागि नै भानुभक्तले उपर्युक्त छन्दहरू रोजेको लेखकले उल्लेख गरेका छन् ।

५.१.४७ लेखक : भाइचन्द्र प्रधान (वि.सं. २००६)

शीर्षक : अन्य तीनकृति

विधा : गद्य

पत्रिका : गोर्खा (वर्ष ५, अ. १६)

अन्य विवरण: पूर्ववत

यस लेखमा प्रधानले रामायणका अतिरिक्त भानुभक्तका प्रश्नोत्तर, बधूशिक्षा र भक्तमाला तीन कृति मुख्य रहेको उल्लेख गरेका छन् । यी तीन मुख्य प्रश्नोत्तर माला शङ्कराचार्यद्वारा रचित प्रश्नोत्तरीको भाषानुवाद हो भने भक्तमाला र बधूशिक्षा भानुभक्तका स्वतन्त्र मौलिक रचना भएको चर्चा गरेका छन् ।

५.१.४८ लेखक : भाइचन्द्र प्रधान (वि.सं. २००६)

शीर्षक : अन्य फुटकर कविता

विधा : गद्य

पत्रिका : गोर्खा (वर्ष ५, अ. १)

अन्य विवरण: पूर्ववत

प्रस्तुत लेखमा लेखकले भानुभक्तका फुटकर कविता उनका प्रतिभाको द्योतक हुन् भन्दै समय र परिस्थिति अनुसार तत्काल कविता लेख्न सक्ने क्षमता भानुभक्तमा भएको चर्चा गरेका छन् ।

“कतिपय विद्वान्को त यस्तो पनि अनुमान छ कि भानुभक्तले जुन समयमा खरिदारको काम पाएका थिए, त्यस समय तिनी सरकारी हिसाबादि पनि श्लोकमा नै लेख्थे औ भानुभक्तलाई सरकारी जागिरबाट बञ्चित गराइने कारणहरूमा यो पनि एक हो ।”

प्रस्तुत कथनबाट भानुभक्तमा उच्च कवित्व शक्ति रहेको स्पष्ट हुन्छ भन्दै लेखकले मनोविज्ञानज्ञ भानुभक्त आफ्ना फुटकर कविताद्वारा सबैलाई रिभाउँन सफल भएका थिए भन्ने उल्लेख गरेका छन् ।

५.१.४९ लेखक : श्री अग्निराज श्रेष्ठ (वि.सं. २००६ भाद्र)
शीर्षक : जातीय कवि भानुभक्त
विधा : गद्य
पत्रिका : **भारती** (वर्ष १, अं. ३)
सम्पादक : पारसमणि प्रधान
प्रकाशक : नगेन्द्रमणि प्रधान, मणि प्रिन्टिङ प्रेस, दार्जीलिङ
मुद्रक : नगेन्द्रमणि प्रधान, मणि प्रिन्टिङ प्रेस, दार्जीलिङ
पृष्ठ संख्या : - , मूल्य: २ आना

प्रस्तुत लेखमा भानुभक्तलाई नेपाली भाषाका एक अग्रगण्य जातीय कविका रूपमा चिनाएको छ । भानुभक्तलाई वर्तमान र भविष्यमा बन्ने कविहरूसँग तुलना गर्न मिल्दैन भन्दै तत्कालका आँखाले हेर्नुपर्ने टिप्पणी लेखकले गरेका छन् । उनले रचना गरेको अनमोल कृतिका आभा (कान्ति) ले गर्दा नै जातीय कवि भानुभक्तलाई आजसम्म पनि पुकारिंदै आएको चर्चा लेखकले गरेका छन् ।

५.१.५० लेखक : ईश्वर बराल (वि.सं. २००६ असोज)
शीर्षक : भानुभक्त (पृ. १७)
विधा : गद्य
पत्रिका : **भारती** (वर्ष १ अं. ४)
अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा बरालले भानुभक्तलाई बेदान्ती, आचारनिष्ठ ऋषिवत् बिचारका कर्मयोगी जीवनमुखी कवि भन्दै स्पष्टवक्ता आशुकवि भानुभक्तमा वास्तवबोधीय गुण थियो भन्ने उल्लेख गरेका छन्, साथै समकालीन कविहरूमा सबैभन्दा राम्रो मौलिकता भानुभक्तकै कवितामा पाइने चर्चा गर्दै दोहा, चौपाइ आदि विदेशी छन्दको प्रयोग नगरी भानुभक्तले शार्दूलविक्रीडित, शिखरिणी जस्ता लामा शास्त्रीय छन्दहरूमा माधुर्य भरेर नेपालीकरण गरेको कुरा लेखकले उल्लेख गरेका छन् ।

५.१.५१ लेखक : आनन्दमणि प्रधान (वि.सं. २००६)
शीर्षक : भानुभक्तका छन्द
विधा : गद्य
पत्रिका : **भारती** (वर्ष १, अ. १)
अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा भानुभक्त आचार्यले आफ्ना रचनाहरूमा प्रयोग गरेका छन्दहरू उल्लेख गरिएको छ । ती हुन् शार्दूलविक्रीडित, इन्द्रवज्रा, शिखरिणी, स्रग्धरा, वसन्ततिलका, मालिनी, स्वागता, द्रुतविलम्बित र उपजाति ।

५.१.५२ लेखक : जितेन्द्रबहादुर शाह (वि.सं. २००६)
शीर्षक : आदिकविको मान
विधा : गद्य
पत्रिका : **नेपाल शिक्षा** (वर्ष १, अं. ११)
सम्पादक : जितेन्द्रबहादुर शाह
प्रकाशक : आधार साहित्य समिति, ताहाचल
मुद्रक : जोरगणेश छापखाना, नेपाल
पृष्ठ संख्या : - , मूल्य: वार्षिक रु ३१-

प्रस्तुत लेखमा भानुभक्ताचार्यद्वारा रचित पुस्तकहरू फेला पारी सूचना गर्नेलाई उचित पुरस्कार दिइने कुरा उल्लेख छ । यसका साथै दार्जीलिङको चौरस्तामा स्थित भानुभक्तको सालिग उद्घाटन कार्यक्रममा गर्भनर डा. कैलाश काटजुले पठाएको सन्देश उल्लेख छ । त्यसको पूर्ण पाठ यस प्रकार छ -

“स्व. भानुभक्त नेपाल तथा नेपालीहरूका मात्र कवि होइनन् तर भारत तथा भारतीका पनि कवि हुन्” ।

५.१.५३ लेखक : कैलाश काटजु (वि.सं. २००६)
शीर्षक : शुभ सन्देश (पृ. ४)
विधा : गद्य

पत्रिका : भारती (वर्ष ३, अ. १)

अन्य विवरण : पूर्ववत्

पश्चिम बङ्गालका राज्यपाल कैलास काटजू को प्रस्तुत सन्देशको पूर्ण पाठ यसमा पनि यथावत् प्रकाशित गरिएको छ ।

५.१.५४ लेखक : पारसमणि प्रधान (वि.सं. २००८)

शीर्षक : भानुभक्तको जन्मदिन

विधा : गद्य

पत्रिका : भारती (वर्ष ३ अं.१)

अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा मोतीराम भट्टद्वारा लिखित कवि भानुभक्त आचार्यको जीवन चरित्रमा उल्लेख भएको कवि भानुभक्तको जन्म वि.सं. १८६९ लाई अशुद्ध । गलत ठहर्‍याउँदै श्रीमती विष्णुमाया देवीले प्रकाशित गरेको **भानुभक्त मणिमाला**को पृ. ३२८ मा छापिएको जन्म कुण्डलीअनुसार भानुभक्तको जन्म आषाढ २९ गते आइतबार वि.सं.१८७१ किटान भएको उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै भानुभक्तको मृत्यु पनि वि.सं. १९२५ अथवा वि.सं. १९२६ हो निश्चित हुनुपर्ने विचार लेखकले प्रस्तुत गरेका छन् ।

५.१.५५ लेखक : भाइचन्द्र प्रधान (वि.सं. २००८)

शीर्षक : नेपाली साहित्याकासमा भानु

विधा : गद्य

पत्रिका : भारती (वर्ष ३ अं.१)

अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा प्रधानले भानुभक्तपूर्वको नेपाली भाषाले निश्चित एकरूपता प्राप्त गर्न नसकेको, इच्छानुसार नेपाली भाषामा शब्दहरू प्रयोग गर्ने प्रचलन रहेको, नेपाली भाषाको कुनै प्रकारको मान्यता प्राप्त स्तर तथा रूपरेखा नभएको चर्चा गर्दै भानुभक्तले आफ्ना रचनामा त्यस्तो भाषाको प्रयोग गरे जसले तत्कालीन तथा पश्चातका कविहरूलाई एउटा नवीन दिशातिर

सङ्केत गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । भानुभक्तको भाषामा सरलता सरसता सहजबोधगम्यता र आकर्षण पाइने भएकोले भानुभक्तपछिका कविहरूले त्यसको अनुशरण गरेको चर्चा गर्दै लेखकले नेपाली भाषाको स्तर तथा रूपरेखा निर्माणको प्रारम्भ भानुभक्ताचार्यबाटै भएको कुरा यस लेखमा उल्लेख गरेका छन् ।

५.१.५६ लेखक : श्री माधवप्रसाद शास्त्री (वि.सं. २००८)

शीर्षक : भानुभक्त चर्चा

विधा : गद्य

पत्रिका : **भारती** (वर्ष ३, अं. १)

अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा भानुभक्तकृत “गजाधर् सोतीका ...” श्लोकको चर्चा गरिएको छ । यस्तो श्लोक लेखन भानुभक्त हिचकिचाएनन् सङ्कोच पनि मानेनन् । व्यक्तिविशेष प्रति लक्षित यस्तो निर्दयी श्लोक कविले किन लेखे ? शास्त्री लेख्छन् - “. . . समाज सुधारक सच्चा लेखकहरूले समाजको टीक टिप्पणी उचित रूपमा गर्नु नै पर्दछ । सङ्कोच मान्नु हुँदैन । . . . सम्भव छ यो श्लोकको प्रचारबाट घरका कति दुष्चर आइमाईहरू सुधे होलान् ।” त्यसैले यसप्रसङ्गमा भानुभक्तलाई दोषी ठान्न र भानुभक्तले आफ्नो कवित्व शक्ति कुमार्गमा लगाए भन्न मिल्दैन ।

५.१.५७ लेखक : रूपनारायण सिंह (वि.सं. २००८)

शीर्षक : प्रधानसम्पादकको पृष्ठ

विधा : गद्य

पत्रिका : **भारती** (वर्ष ३, अं. १)

अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा भानुभक्त आचार्यको उच्च मूल्याङ्कन गर्दै अङ्ग्रेजी साहित्यमा चसरको स्थान र नेपाली साहित्यमा भानुभक्तको स्थान समान रहेको चर्चा गरिएको छ ।

५.१.५८ लेखक : श्रीदेव शर्मा (वि.सं. २००८, असार)

शीर्षक : भानुभक्त तीन पटक जन्मे ?

विधा : गद्य

पत्रिका : **भारती** (वर्ष ३, अ. १)

अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत लेख भानुभक्तको जन्मदिनको विषयमा लेखिएको देखिन्छ । यस लेखमा भानुभक्तको जन्मदिन निश्चित नभएकोले सर्वत्र एकैदिन भानुजयन्ती मनाउँन नसकिएकोमा लेखकले असन्तुष्टि प्रकट गरेका छन् । कालिम्पोङ, दार्जीलिङ र खरसाङ तीनै स्थानमा अलग-अलग दिन भानुजयन्ती मनाइने गरेको चर्चा गर्दै लेखकले कविको वास्तविक जन्मदिन निश्चित गरिदिन नेपाल सरकारलाई गरिएको अनुरोध पनि छेपाराको मूढा कटाइ नै भएको भन्दै खेद समेत प्रकट गरेका छन् । भानुजयन्ती निश्चित हुनुपर्ने लेखकको आग्रह रहेको देखिन्छ ।

५.१.५९ लेखक : सूर्यविक्रम ज्ञवाली (वि.सं. २००८ असार)

शीर्षक : सुनेका कुरा

विधा : गद्य

पत्रिका : **भारती** (वर्ष ३, अ. १)

अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा ज्ञवालीले तनहुँका वृद्ध पुरुषहरूबाट भानुभक्तसम्बन्धी आफूले सुनेका केही कुरा उल्लेख गरेका छन् । “हुम्म परेका, मोटा, राम्रा, सौम्य अनुहार भएका भानुभक्तको स्वरूप अती उज्ज्वल थियो । भानुभक्तका दुई श्रीमती थिए । मीठो खान मन पराउने भानुभक्त स्वयंपाकी थिए ।”

५.१.६० लेखक : हर्कजड सिंह (वि.सं. २००८ असार)

शीर्षक : कवि भानुभक्त र रामायण

विधा : गद्य

पत्रिका : **भारती** (वर्ष ३, अं. १)

अन्य विवरण : पूर्ववत्

यस लेखको प्रारम्भमा भानुभक्ताचार्यको सङ्क्षिप्त जीवनी प्रस्तुत गरिएको छ । “राष्ट्रकवि तथा नेपाली साहित्यशिरोमणि भानुभक्तको जन्मजयन्ती प्रतिवर्ष मनाइन्छ” भनिएबाट धेरै पहिलेदेखि भानुजयन्ती मनाइने गरेको स्पष्ट हुन्छ । नेपाली संसारलाई नवीन जीवनको सञ्चार गर्ने तथा नीति न्याय र मर्यादाको शिक्षा दिने नेपाली साहित्याकाशमा भानुभक्तकृत रामायण, ‘भानु रूप’ हो भन्दै लेखकले भानुभक्तकृत रामायणलाई नेपाली काव्यग्रन्थको शिरोमणि मान्नुपर्ने टिप्पणी गरेका छन् ।

५.१.६१ लेखक : टीकाराम शर्मा (वि.सं. २००९)

शीर्षक : भूमिका

विधा : गद्य

कृति : आदिकवि भानुभक्त आचार्य

सम्पादक : .....

प्रकाशक : रामजीलाल जेटिया लेन, कलकत्ता

मुद्रक : जेनरल प्रिण्टिङ वर्क्स लि., कलकत्ता

पृष्ठ संख्या : १२२, मूल्य रु. १।-

प्रस्तुत कृतिको भूमिकामा नेपाली साहित्यक्षेत्रका वीरहरूमा आदिकवि भानुभक्तको अग्रिम स्थान रहेको चर्चा गर्दै शर्माले यिनको गुणगान र यिनको कृतिको बयान हाम्रा साखा सन्ततिले जान्ने पर्ने उल्लेख गरेका छन् । “वास्तवमा भनौं भने कवि भानुभक्त आचार्य नै नेपालका पहाडखण्ड तथा मुगलानमा पनि बस्ती बस्तीमा हाम्रा मानिसहरूका निरक्षरता हटाउने टेवा बनेका छन् ।” साँचै नै साउ अक्षर चिन्नु अघि नै अरुले भनेका श्लोक सुनेर रामायणका कतिपय श्लोकहरू धेरैले जान्ने गर्दथे भन्दै यस्ता अमूल्य रत्नको बयान जति गरेपनि कमै हुने बिचार लेखकले प्रस्तुत गरेका छन् ।

५.१.६२ लेखक : पारसमणि प्रधान (वि.सं. २००९)

शीर्षक : प्रस्तावना

विधा : गद्य

कृति : भानुभक्त ग्रन्थावली
सम्पादक : पारसमणि प्रधान
प्रकाशक/मुद्रक : मणिप्रिन्टिड प्रेस, दार्जीलिङ
पृष्ठ संख्या : २४०, मूल्य रु ३-

प्रस्तुत लेख 'प्रस्तावना' मा सम्पा. पारसमणि प्रधानले नेपाली भाषाको शुद्धरूपको जग बसाउने आदिकवि भानुभक्त आचार्य नै भएको चर्चा गर्दै उनले आफ्ना कवितामा नेपाली भाषाको जुन रूप दिएका छन् त्यही विशुद्ध नेपाली भाषा हो भन्ने उल्लेख गरेका छन् । नेपाली बसेको कुनै कुनामा नेपाली भाषाले विशेष अनौठो रूप धारण गरिसकेको वा गर्न लागेको भए त्यस भाषाको शुद्ध रूप जान्नका निम्ति भानुभक्त ग्रन्थवली पल्टाउनुपर्ने र यसमा रहेको नेपाली भाषा नै विशुद्ध नेपाली भाषा हो भन्ने मत लेखकको रहेको देखिन्छ । भानुभक्त ग्रन्थवालीको आरम्भमा मोतीराम भट्टकृत 'कवि भानुभक्त आचार्यको जीवन चरित्र' (वि.सं. १९४८) लाई जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गरिएको छ भने मूल पाठका रूपमा सम्पूर्ण भानुभक्तीय रामायण, भक्तमाला, प्रश्नोत्त, बधूशिक्षा तथा केही फुटकर कविताहरू समेटिएका छन् ।

५.१.६३ लेखक : पारसमणि प्रधान, नगेन्द्रमणि प्रधान (वि.सं. २००९)

शीर्षक : दुईकुरा

विधा : गद्य

कृति : भानुभक्त ग्रन्थावली

अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेखमा लेखकद्वयले स्वर्गवासी आदिकवि भानुभक्त र उनका रचनाहरूका साथै अरु नेपाली कविहरूका रचनालाई समेत प्रकाशमा ल्याउने उद्देश्यले भानुभक्त ग्रन्थावली प्रकाशित गरेर त्यसकार्यको आरम्भ गरिएको उल्लेख गरेका छन् ।

५.१.६४ लेखक/वक्ता : पारसमणि प्रधान (वि.सं. २००९ साउन)

शीर्षक : भानुभक्तको जन्म जयन्तीमा भाषण

विधा : गद्य

पत्रिका : **भारती** (वर्ष ४, अ. २)

अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत लेख वि.सं. २००९ असार २९ गते खरसाङ छात्रसंघले आयोजना गरेको भानुजयन्तीमा पारसमणि प्रधानले दिएको भाषण हो । यसमा प्रधानले बाइबलका लाखौं प्रति पुस्तक शुद्ध नेपालीमा छापिइसक्दा पनि नेपालीहरूले प्रत्येकको घरघरमा शुद्ध आदर्शरूप भानुभक्तीय रामायण राख्न र पढ्न नसकेकोमा खेद/दुःख प्रकट गरेको र उपस्थित विद्यार्थीहरूलाई भानुभक्तको रामायण पढेर मर्यादाको पाठ सिक्ने प्रेरणा दिएको कुरा उल्लेख छ ।

५.१.६५ लेखक : भूपेन्द्र (वि.सं. २००९)

शीर्षक : भानुजन्मोत्सव

विधा : गद्य

पत्रिका : **गोर्खा** (वर्ष ८, अ. २९)

अन्य विवरण : पूर्ववत्

यस लेखमा सन् १९५२ (वि.सं. २००९) जुलाई १२ का दिन सिक्किम गान्तोकको एक पुस्तकालयमा मनाइएको भानुजयन्तीको चर्चा गरिएको छ । जसमा “भानु किरण लिइ देश जगाऔं . . .” जस्ता भानुभक्तसम्बन्धी गीत गाउनुका साथै वक्ताहरूले भानुभक्तलाई नेपाली भाषाको जग बसाल्ने कविका रूपमा प्रस्तुत गरेको उल्लेख छ ।

५.१.६६ लेखक : ..... (वि.सं २००९, असोज ११)

शीर्षक : भानुजयन्ती

विधा : समाचार (गद्य)

पत्रिका : **गोरखापत्र**

सम्पादक : -

प्रकाशक : -
मुद्रक : -
पृष्ठ संख्या : मूल्य -

नेपालमा पहिलोपटक भानुजयन्ती मनाउँदा उनको जन्मतिथिमा नमनाइ निधनतिथिमा मनाइएको र उक्त कार्यक्रममा साहित्यकारहरूले आफ्ना आदिकविलाई गद्यपद्यात्मक अभिव्यक्तिबाट श्रद्धाञ्जलि व्यक्त गरेको समाचार उक्त पत्रिकामा प्रकाशित भएको जानकारी रमा शर्माले दिएकी छन्।^{२७}

५.१.६७ लेखक : सम्पादक (वि.सं. २०१०, असार २७)
शीर्षक : भानुजयन्ती
विधा : गद्य (समाचार)
पत्रिका : गोरखापत्र
प्रकाशक : -
मुद्रक : -
पृष्ठ संख्या : मूल्य -

उक्त पत्रिकामा नेपाली शिक्षा परिषद्को अग्रसरतामा भव्यरूपमा भानुजयन्ती मनाउँन लेखनाथ पौड्यालको अध्यक्षतामा भानुजयन्ती समारोह समिति गठन भएको र उक्त समितिका सदस्यहरूमा प्रधानमन्त्री मातृकाप्रसाद कोइराला, लगायत चक्रपाणि चालिसे, हेमराज शर्मा, बाबुराम आचार्य, सिद्धिचरण श्रेष्ठ आदि रहेको समाचार प्रकाशित छ भन्ने कुरा रमा शर्माले जानकारी दिएकी छन्।^{२८}

५.१.६८ लेखक : -
शीर्षक : लेख रचनाका निम्ति आह्वान
विधा : गद्य
पत्रिका : गोरखापत्र (वि.सं. २०१० असार २३)

---

^{२७} रमा शर्मा, केही चिन्तन, पूर्ववत्, पृ. ९२।

^{२८} ऐजन, पृ. ९२।

सम्पादक :
प्रकाशक :
मुद्रक :
पृष्ठ संख्या : मुल्य -

नेपाल शिक्षा परिषद्द्वारा गरिएको उक्त आह्वानमा भानुजयन्ती भव्यरूपमा मनाउने जानकारीका साथै भानुसाहित्यको प्रकाशनमा निमित्त लेख रचनाहरू माग पनि गरिएको छ ।

५.१.६९ लेखक : - (वि.सं. २०१० साउन ७)

शीर्षक : सम्पादकीय
विधा : गद्य टिप्पणी
पत्रिका : गोरखा पत्र
प्रकाशक : -
मुद्रक : -
पृष्ठ : -

रमा शर्माका अनुसार उक्त सम्पादकीयको केही अंश यस प्रकार छ-
“कयौं वर्षदेखि नेपालीको मनको धोको पुग्ने बेला प्रजातन्त्र प्रभातले बल्ल ल्याइदिएको नेपालका आदिकवि भानुभक्त आचार्यका प्रति विशेष श्रद्धा र भक्ति देखाएर उहाँको जन्मजयन्ती राम्रैसित यस साल नेपालमा मनाइयो । यो काम नेपालका निमित्त आवश्यक र हितकर पनि हो ।”^{२९}

यसरी प्रारम्भमा भानुभक्तका रामायणहरू प्रकाशित हुँदा तिनका भूमिकामा तथा विभिन्न विद्वान्, समालोचक तथा जीवनीकारहरूद्वारा विविध कृति तथा पत्रपत्रिका मार्फत फुटकर समीक्षात्मक लेखका रूपमा भानुभक्त आचार्यको चर्चा परिचर्चा हुँदै आइरहेको देखिन्छ ।

---

^{२९} ऐजन, पृ. ९४ ।

५.२ सिर्जनात्मक लेखन परम्परा

भानुभक्तसम्बन्धी लेखिएका समीक्षात्मक फुटकर लेखहरूको अध्ययन जस्तै सिर्जनात्मक फुटकर लेख/कविता आदिको पनि अध्ययन गर्न सकिन्छ । यस उपखण्डमा विभिन्न पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाहरूमा आरम्भदेखि वि.सं. २०१० सम्ममा भानुभक्तसम्बन्धी लेखिएका सिर्जनात्मक फुटकर रचनाहरूको कालक्रमिक विवरणात्मक सूची प्रस्तुत गरिन्छ । यस क्रममा प्रारम्भमा रचना समय निश्चित हुन नसकेका केही फुटकर श्लोकहरूको चर्चा गरिन्छ-

५.२.१ लेखक: भानुभक्त आचार्य

भानुभक्तले वि.स. १८८४-१८८९ का बीच काशीमा रहँदा पण्डितसभामा आफ्नो परिचय दिने क्रममा कविता रचना गरी सुनाएको जानकारी मोतीराम भट्टले दिएका छन् । उक्त कविता यसप्रकार छ-

पहाडको अति बेस देश तनहुँमा श्रीकृष्ण ब्राह्मण थिया
खुप् उच्चा कुलआर्यवंशि हुन गै सत्कर्ममा मन दिया ॥
विद्यामा पनि जो धुरन्धर भइ शिक्षा मलाइ दिया ।
इन्को नाति म भानुभक्त भनि हूँ यो जानि चिन्ही लिया ॥

५.२.२ लेखक: भानुभक्त आचार्य

भानुभक्तले प्रश्नोत्तर मालाको अन्त्यमा आफ्नो परिचय दिने पद्य लेखेको चर्चा मोतीरामले गरेका छन् । उक्त चर्चा यसप्रकार छ-

भानुभक्त भनी प्रसिद्ध नरमा जस्को त नाउ पनी ।
तिन्को घर तनहुँ छ बेसी चुदि हो गाऊँ छ रम्या भनी ॥
प्रख्यात् छन् सब लोकमा ति गुणी हुन् विद्वान् कवि खुप् थिया ।
यो प्रश्नोत्तर बुझनलाई सजिलो भाषा बनाइ दिया ॥

५.२.३ लेखक: भानुभक्त आचार्य

भानुभक्तको हस्तक्षरमा रहेको रामायणको लेखोटका युद्धकाण्डको अन्त्यमा कविको परिचय दिने एक पद्य लेखिएको छ । उक्त पद्य कविकै हो भन्ने राय ब्रतराज आचार्यको रहेको छ । उक्त पद्य यस प्रकार छ-

स्वस्ति श्रीयुत भानुभक्त कविका जीवन् कथा जो थिया
भाषाका अनुरागि जन्हरू सबै जानुन् भनी लेखिया ॥
यस्मा उँच र नीच केही छ भन्या सज्जन् सबै माफ् गरुन् ।
इन्का जीवनको कथा पढि सबै आनन्द साथ् पान् गरुन् ॥

५.२.४ लेखक: रमानाथ आचार्य

भानुभक्तका छोरा रमानाथले लेखेको पद्यमा भानुभक्तको नाम उल्लेख गर्दै आफूलाई भानुभक्तका पुत्रका रूपमा चिनाएको पाइन्छ । उक्त पद्य यस प्रकार छ-

भानुभक्त कवि पुत्र म हूँ उनैको ।
आधार नपाइ बल गर्छु बहुत् उनैको ॥
प्रारब्ध कर्म बलवान् बढि दुःख पाया ।
सरकारमा बिनति गर्न भनेर आया ।

५.२.५ लेखक: छबिलाल नेपाल

छबिलाल नेपालले आफूले लेखेको पुत्रशिक्षा को अन्त्यमा आफ्नो परिचय दिने क्रममा भानुभक्तलाई 'वस्ताद' को उपाधि दिँदै एक कविता रचना गरेका छन् । उक्त कविता यस प्रकार छ-

भाषा श्लोकमहाँ सिपालु अघि खुप् श्री भानुभक्तै थिया,
सो ओस्ताज बिति गै गया अलीअली जान्या छबिलाल् थिया ॥
बाबाको दीननाथ पण्डित छ नाम् प्रख्यात् छ नेपाल थर् ।
मेरो नाम् छबिलाल् भनेर बुझनु पाल्या सहरमा छ घर

५.२.६ लेखक: मोतीराम भट्ट

मोतीराम भट्टले 'कवि समूह वर्णनम्' भन्ने ग्रन्थको आरम्भमा भानुभक्तको परिचय दिँदै पद्य रचना गरेका छन् । यी पद्यहरू भानुभक्तकृत भाषा रामायण वि.सं. १९४४ को भूमिकाका क्रममा पनि भट्टले यो पद्य प्रस्तुत गरेका छन् । तिनै कविताहरू मध्येको पहिलो कविता यस प्रकार छ-

भानुभक्त भनेर आदिकविमा भाषा सरल्ले गरी ।
रामायणकन श्लोकले रचिदिया बैराग्य रसले भरी ॥
ठाम् ठाम्मा करुणा र वीर रसको खासा मजा पाइन्थ्या ।
यस्ता यी कविराजको गुण उसै भुल्लन् कसोरी भनी ॥

५.२.७ लेखकः कृष्णप्रसाद रेग्मी

महाभारत आदिपर्वको अनुवादकर्ता कृष्णप्रसाद रेग्मीले भानुभक्तलाई रामायणलाई मातृभाषामा सरल तरिकाले लेख्ने महान् कविका रूपमा प्रस्तुत गर्दै एक पद्य रचना गरेका छन् । उक्त पद्य यस प्रकार छ-

हाम्रा देश महँ महाशय ठूला श्री भानुभक्तै थिया,
रामायण् कविता गरेर सजिलो भाषा बनाइदिया थिया ।
ताँहाँदेखि चलन् चल्यो मुलुकमा श्लोकबद्ध भाषा भनी,
शिक्षाले उनका गरिञ्च कविता हामीहरूले पनि ॥

५.२.८ लेखकः अज्ञात

रामायण् छ अगम्य संस्कृत यहाँ पुग्दैन सब्का गती ।
भाषा श्लोक बनाइदिन्छु र पढून् लागोस् हरिमा मती
एस्तो सुर् गरि भानुभक्त कविले भाषा बनाइदिया ।
थर् आचार्य छ घर् त हो तनहूँमा साँदै दयालु थिया ॥

प्रस्तुत श्लोक काठमाडौँका कुनै सज्जनले बनाएको हुन सक्ने नरनाथ आचार्य (वि.सं. २०३६, पृ. २१२) ले उल्लेख गरेका छन् । तर भानुभक्तले आफ्नै हस्ताक्षरमा प्रतिलिपि उतार गरेको रामायण उत्तरकाण्डको अन्त्यमा यो श्लोक पाइएबाट यसलाई भानुभक्तकै श्लोक मान्न सकिने तर्क पछिल्ला अध्येताहरूले दिएका छन् । संस्कृतमा लेखिएको दुर्बोध्य रामकथालाई सरल भाषामा लेखिदिएर भानुभक्तले लोकोपकार गरे भन्ने भाव यस कवितामा व्यक्त गरिएको छ ।

५.२.९ लेखक: अज्ञात

बाबुराम आचार्यद्वारा प्रकाशित भक्तमालाको संस्कृत अनुवादको आदि भागमा कविको परिचय दिँदै संस्कृतमा एक पद्य दिइएको छ । उक्त पद्यको भाव रहेको छ- काव्य रचनामा निपुण कवि भानुभक्तले भाषाकाव्य रचना गरि विद्वान्हरूको मनोरञ्जन गर्ने उद्देश्यले सुरम्य प्राकृत पदहरूद्वारा काव्यको रचना गरे । उक्त पद्य यस प्रकार छ-

यो वैः काव्य विधानबोध निपुणः श्री भानुभक्तः कविर्
भाषा काव्यकलाकलापरचनैर् विद्वन् मनोरञ्जकः
तेनाऽकारि सुरम्य प्राकृत पदैर्+या पद्य राजिर् मया
सेदानीं क्रियते सुसंस्कृत पदैर् नाम्ना विषादावलीः

५.२.१० लेखक : चक्रमाणि चालिसे (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : भानुभक्त प्रति

विधा : कविता

कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ

अन्य विवरण : पूर्ववत्

‘स्वागता’ छन्दमा सज्जित १४ श्लोक रहेको यस कवितामा कवि चालिसेले भानुभक्तलाई नै वास्तवमा नेपाली भाषाप्रेमीका रूपमा चिनाएका छन् । प्रस्तुत कविताका केही श्लोक यस प्रकार छन्-

सिद्धहस्त र प्रसिद्ध पुराना, ख्यातनाम कविजीहरू नाना

जो थिए अघि यहाँ उनमाथि, आजको दिन छ यो अति जाती

×

×

आंग्ल शैलतिर कोही छ रद्द, कोही हिन्दीतिर मस्त छ हृद्

खास शुद्ध नयपालि बनेर, गूढ भाव गहिर्याउँ भनेर

कोही भावुक महा कवि रत्न, ख्याउँछन् कलमलाई सयत्न । आदि ।

५.२.११ लेखक : कविराज दीननाथ सापकोटा (वि.सं १९९७)

शीर्षक : भानुभक्त प्रति

विधा : कविता

कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ

अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत कविता १८ पङ्क्तिमा संरचित छ । अज्ञानरूपी अन्धकारबाट नेपालीहरू ग्रस्त रहेका बखत भानुभक्तले रामायण लेखेको र त्यसबाट ज्ञानको ज्योति फैलिएको भाव कवितामा व्यक्त भएको छ । कविताको सुरुको पाठ यस प्रकार छ -

शिवजिका अनुयायी तिमी शिव भक्त !

रामकथा लेखिदिने तिमी राम भक्त !

मूर्खदेश पढाउने तिमी देशभक्त !

भानुसरि तिमी हुँदा तिमी भानुभक्त !

भानुकर हटाउँछ सब अन्धकार ।

लेख तिम्रो हटाउँछ सब अन्धकार

लेख तिम्रो हटाउँछ अज्ञानान्धकार ! आदि

५.२.१२ लेखक : धरणीधर कोइराला (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : भानुभक्त श्रद्धाञ्जलि

विधा : कविता

कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ

अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत कविता वसन्ततिलका छन्दमा ५ श्लोकले संरचित छ । कवितामा कोइरालाले भानुभक्तका अमृतसमान मीठा वाक्य र मधुर काव्यकलाबाट सारा नेपाली जाति अनुरक्त भएको भाव प्रकट गरेका छन् । कविताको सुरुको पाठ यस प्रकार छ-

नेपाल कोकिल, कलाविद, राम भक्त
आवाल बद्ध वनिता कवितानुरक्त
पारेर देशकन वाग्विभवादि दान
गर्दै महापुरुष, प्राण दियौ महान ॥१॥
तिम्रा उदार मनमा कविता उदायो
नेपालको हृदय फर्फरि फर्फरायो
अज्ञान वैरि सबका घटको डरायो
दन्केर ज्ञान शुचि बेसरि भर्भरायो ॥२॥ आदि

५.२.१३ लेखक : पं. श्री धरणीधर कोइराला
शीर्षक : आशा
विधा : कविता
कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ
अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत कविता 'स्वागता' छन्दमा अनुबद्ध ५ श्लोकले संरचित छ ।
कवितामा कोइरालाले भानुभक्तलाई एक कुशल कविका रूपमा प्रस्तुत गर्दै
उनका रामायणादि ग्रन्थमा सरलता मधुरता पाइने भाव प्रकट गरेका छन् ।
कविताको सुरुको पाठ यस प्रकार छ-

भानुभक्त कवि हुन् जसलाई ।
बालवृद्ध वनिता ति रमाई ॥
पढ्दछन् सतत स्वाद लिएर ।
खान पान पकवान भुलेर ॥
शब्द अर्थ तिनका कति मीठा ।
बुझ्न कष्ट नपरीकन ठीटा ॥
औधि स्वादसित राग मिलाई ।
गाउछन् चरित राम रमाई ॥

५.२.१४ लेखक : श्री पारसमणि प्रधान (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : बन्ध

कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ

अन्य विवरण: पूर्ववत्

‘शार्दूलविक्रीडित’ छन्दमा रचित प्रस्तुत (१ श्लोक) कविताको पाठ यसप्रकार छ-

हाम्रा यी अतिमान्य आदि कवि हुन् थूना परेका थिए ।

लेख्थे धर्म र भावपूर्ण कविता भाषा बनाई दिया ॥

नेपालीहरूलाई भानु सरि भै बाटो बताई दिए ।

भाषा, राष्ट्र र रामभक्त कवि यी साह्रै रसीला थिए ॥

५.२.१५ लेखक : श्री बालकृष्ण शम्शेर, ज.ब.रा (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : भानु

विधा : कविता

कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ

अन्य विवरण: पूर्ववत्

‘स्रग्धरा’ छन्दमा अनुबद्ध एक श्लोकद्वारा बालकृष्ण शंशेरले भानुभक्तप्रति आफ्नो भाव यसरी प्रकट गरेका छन् ।

सानैमा भानु मेरो सरल हृदयको भावको सिन्धुलाई ।

निद्रामा घच्चच्याई हदतक यसको माथि सोसी उडाई ॥

रुन्चे वर्षा सिकायौं शुभ हरिपदको जो त्यसैले विशेष ।

मेरो यो अश्रुविन्दु प्रति टलबल भै नाच्छ तिम्रो प्रकाश

५.२.१६ लेखक : लेखनाथ पौड्याल (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : श्रद्धाञ्जलि

विधा : कविता

कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ

अन्य विवरण: पूर्ववत्

स्रग्धरा छन्दमा अनुबद्ध प्रस्तुत श्लोकको पूर्ण पाठ यस प्रकार छ
भाषाको दिव्य शैलीमय दृढ जगमा रामको सच्चरित्र ।
पक्की गरौ बनाई उपर गजुरमा भक्ति राखी पवित्र ॥
हाम्रो साहित्यको यो महलकन खडा गर्नमा अग्रगण्य ।
उत्साही भानुभक्त प्रिय कविवर हुन् लोक सम्पूज्य धन्य ॥

५.२.१७ लेखक : श्री सिद्धिचरण (वि.सं. १९९७)

शीर्षक : भानुभक्तप्रति

विधा : कविता

कृति : भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ

अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत कविता (२८ पङ्किले संरचित) मा लेखकले भानुभक्तलाई एक सफल कविका रूपमा चिनाएका छन् । कविताको प्रारम्भिक पाठ यस प्रकार छ-

कुन मन्त्र गरी, कुन जादु छरी, कविजी तिमिले जनतामा
नवजीवनको स्रोत सरलता बहाइदियौ कवितामा ।
नहिडेको जन निर्जन बाटो कविजी तिमिले पहिल्यायौ
नेपालीको स्वर्णदिवस त्यो नजिक पुगेको देखायौ । आदि

५.२.१८ लेखक : लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (वि.सं. २००२)

शीर्षक : नेपाली साहित्यको इतिहासमा सर्वश्रेष्ठ पुरुष

विधा : गद्य (निबन्ध)

कृति : लक्ष्मीनिबन्ध संग्रह

प्रकाशक : नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति

मुद्रक : जोर गणेश छापाखाना

पृष्ठ संख्या : , मूल्य -

साहित्यिक श्रेष्ठताको नाम जनतामा परेको प्रभाव र सर्वकालिक हृदयस्पर्शितामा निर्भर रहन्छ भन्ने वाक्यबाट प्रारम्भ गरिएको यस लेखमा भानुभक्तको रामायण अत्यन्त प्रभावकारी र सर्वप्रिय रचना हो भनिएको छ । साथै यसमा कवितामा हृदयको सच्चा अभिव्यक्ति चाहिन्छ भन्दै उक्त गुण भानुभक्तमा पाइने चर्चा पनि गरिएको छ ।

५.२.१९ लेखक : लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा
शीर्षक : घाँसी
विधा : कविता
कृति : भिखारी
सम्पादक : - (वि.सं. २०१९) दोस्रो संस्करण*
प्रकाशक : नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति
मुद्रक : जोर गणेश, प्रकाशन
पृष्ठ संख्या : , मूल्य रु. ४०।-

प्रस्तुत कविता २० श्लोकमा संरचित छ । कविताको प्रारम्भिक पाठ यसप्रकार छ-

सुन्दर युवक सुतेका रुखमुनि थकित शिलाको तक्रियामा ।
यौटा घाँसी धार लगाई बसीरहेको हाँसियामा ॥ १ ॥
बनेको मिठो गान घुसेको यौटाको मृदु सपनामा ।
यौटाको दिल स्वर्ग उडेको निर्मल जीवन विपनामा ॥ २ ॥
ब्युँभी सोच्छन् युवक उज्याला के गछ्छौँ तिमि ? हे घाँसी !
बोल्दछ घाँसी- 'सामल हेरी बुटुलिरहेछु' मृदु हाँसी ॥ ३ ॥

५.२.२० लेखक : श्रीकृष्णप्रसाद श्रेष्ठ (वि.सं. २००६)
शीर्षक : भानुभक्तप्रति श्रद्धाञ्जलि
विधा : कविता

---

* प्रस्तुत कृतिको पहिलो संस्करण पाउन सकिएन ।

पत्रिका : उद्योग (वर्ष १४, अ. ६/७)

सम्पादक : सूर्यभक्त जोशी

प्रकाशक : भगवती प्रेस, ठहिटी, नेपाल

मुद्रक : भगवती प्रेस ठहिटी नेपाल

पृष्ठ संख्या : मूल्य एकप्रतिको ५० पैसा, वार्षिक रु. ४१-

आठ श्लोकले संरचित प्रस्तुत कविताका चार श्लोक द्रुतविलम्बित र चार श्लोक भुजङ्गप्रयात छन्दमा रहेका छन् । कवितामा नेपाली साहित्यलाई ब्युँभाउँने, पथ प्रदर्शक र नेपाली साहित्यलाई कु अवस्थाबाट उठाउने कविका रूपमा भानुभक्तलाई प्रस्तुत गरिएको छ । कविताको प्रारम्भिक पाठ यस प्रकार छ -

भिसमिसे जगमा जव मानव ।

सुतिरहे तव भानु बनीकन ॥

तिमिर छाइएको प्रिय विश्वमा ।

नवप्रकाशका तीमि आयौ यहाँ ॥

यी नेपाली साहित्यको कु अवस्था ।

दयापूर्ण माया हुँदो + दूर वस्था ॥

देखाइ, पढाइ, सिकाइ हिडायौ ।

यि नेपालीलाई त ज्ञानै दिलायौ ॥

५.२.२१ लेखक : सत्तममोहन जोशी (वि.सं. २००७)

शीर्षक : भानुभक्त र घाँसी

विधा : कविता

पत्रिका : भारती (वर्ष २ अं ३)

अन्य विवरण: पूर्ववत्

वसन्ततिलका छन्दमा अनुबद्ध प्रस्तुत कवितामा भानु र घाँसी दुइ पात्रका माध्यमबाट घाँसी प्रसङ्ग रोचक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । कविताको प्रारम्भिक पाठ यस प्रकार छ-

भानु- ए दाई घाम यसरी अति नै छ चर्को ।
काट्छौ तथापि सब घाँस नमानि भर्को ।
चिन्नै यहाँ सकिन दाइ कतै नभेटी ।
को ह्वौ तिमी ? घर कहाँ ? भन यो मलाई ॥

घाँसी- नानी म हुँ बुझ यहाँ भरजन्म हाँसी ।
मेरो छ सानु घर ता दुइ कोश पारी ॥
चर्को छ घाम तर गर्नु छ काम आफ्नो ।
मिल्दैन घाँस नटिपे बुझ फेरी मानो ॥ आदि

५.२.२२ लेखक : खगेन्द्रकुमार प्रधानाङ्ग (वि.सं. २००८)
शीर्षक : आदिकवि
विधा : कविता (खञ्जा छन्द)
पत्रिका : भारती (वर्ष ३, अं. १)
अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत कविताको प्रारम्भिक पाठ यस प्रकार छ-

बलक बलक बल बल प्रबल बल लिइ उठन ।
अलि अलि सुरु हुन कवित रस फुटन खोज्दथ्यो ॥
मृदु अति विरहित मन रघु चरित तरलमय ।
भतभत जलिकन तरर कवि जलज विर्सियो ॥

५.२.२३ लेखक : तुलसी अपतन (वि.सं. २००८ असार)
शीर्षक : भानुभक्त मालाबन्ध
विधा : कविता
पत्रिका : भारती (वर्ष ३, अं. १)
अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत कविता शार्दूलविक्रीडित छन्दमा १४ पङ्किले संरचित छ । रामचरित (रामायण) लेख्ने जातीय कवि भानुभक्तको सत्कीर्ति सधैंसधैं फैलिरहोस् भन्ने कविताको मूलभाव रहेको देखिन्छ । कविताको प्रारम्भिक पाठ यस प्रकार छ -

नेपाली जगसाथ मस्किन गइ माला स्व भाषा बनी ।
हाम्रो सार्थक काम भो अब त गन्ति भो सभामा पनि ।
हाम्रा श्री कवि आदि भानु जय होस् सत्कीर्ति तिम्रो फिँजोस् ।
भाषा चन्दन शब्द पुष्प दलले पूजा छ स्वीकार होस् ।

५.२.२४ लेखक : पं. श्री धरणीधर कोइराला (वि.सं. २००८ कार्तिक)

शीर्षक : कवि भानुभक्त

विधा : कविता

पत्रिका : **भारती** (वर्ष ३, अ. ५)

अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत कविता मालिनी छन्दमा चार श्लोकले संरचित छ । कवितापूर्व कोइरालाको छोटो लेखसमेत रहेको देखिन्छ, जसमा लेखकले भानुभक्तप्रति अनावश्यक कटु आलोचना गर्नेहरूप्रति खेद प्रकट गरेका छन् । कविताको प्रारम्भिक पाठ यस प्रकार छ -

कविवर तिमिले जो रामका नाम भारी ।
बुभिकन दुनियाँमा राम नाम प्रचारी ॥
मनमल परसारी नासपारी निखारी ।
अतिशय गुन लायौ जातिका हौ पूजारी ॥
घुनुनु घुनुनु तिम्रो त्यो मीठो भाव भाषा ।
पढि पढि सब हामी कीर्ति गाएर खासा ॥
सरल सबल तिम्रो उक्ति सम्भेर शक्ति ।
जय जय जय भानो गर्दछौं आज भक्ति ॥ आदि

५.२.२५ लेखक : लक्ष्मीशोभा राई (वि.सं. २००८ असार)

शीर्षक : कवि भानुभक्ताचार्य

विधा : कविता

पत्रिका : **भारती**, (वर्ष ३, अं. १)

अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत कविता ज्याउरे छन्दमा चार श्लोकले संरचित छ । भानुभक्ताचार्यको ग्रन्थहरूको अध्ययनबाट नेपालीहरूमा ज्ञानको बुद्धि हुँदै जाओस् भन्ने मूल भाव कवितामा व्यक्त भएको देखिन्छ । कविताको प्रारम्भिक पाठ यस प्रकार छ-

श्री भानुभक्त कविको नाउ नसुन्ने को होला ।

साँचै नै भानु उदाए आज ज्ञानको सुभोला ॥

अठार सय उन्साठी सालमा उनको जन्म भो ।

हाम्रो भाषाको उन्नत्युदय त्यसै साल भएको ॥ आदि

५.२.२६ लेखक : लेखनाथ पौड्याल (वि.सं. २००८ असार)

शीर्षक : आदिकविको सम्मान

विधा : कविता

पत्रिका : **भारती**, (वर्ष ३, अं. १)

अन्य विवरण : पूर्ववत्

शिखरिणी छन्दको एक श्लोकद्वारा कवि पौड्यालले भानुभक्तप्रति सम्मान भाव प्रकट गरेका छन् । कविताको पाठ यस प्रकार छ -

फिंजारी विस्तारै तरुणतम शोभा सुनहरी ।

हरी सारा कालो तम भुवनको मङ्गल गरी ॥

उदायेको भानु प्रथम कवि साहित्य नभमा ।

सबै नेपालीले निरतिशय छन् मान्य भवमा ॥

५.२.२७ लेखक : हर्कजड सिंह (वि.सं. २००८ असार)

शीर्षक : कवि भानुभक्त

विधा : कविता

पत्रिका : **भारती**, (वर्ष ३, अं. १)

अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत कवितामा भानुभक्तलाई महाकवि, रामभक्त, राष्ट्रभक्त तथा जातीय गौरव बढाउने कविका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । कविताको प्रारम्भिक पाठ यस प्रकार छ-

ओ राम भक्त, हृदयाभिराम ।

शतशः शतशः शतशः प्रणाम ॥

बर्षा गरी सुधा राम नाम ।

दियौ जगलाई नवीन प्राण ॥

महाकवे कविता कर्मदेव ।

जीवन संचारक परम शैव ॥ आदि ।

५.२.२८ लेखक : कवीन्द्रनाथ सिंह (वि.सं. २००९, भदौ)

शीर्षक : भानुभक्त

विधा : कविता

पत्रिका : **भारती**, (वर्ष ४ अं. ३)

अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत कवितामा सिंहले भानुभक्तलाई अज्ञानरूपी अन्धकारले ढाकेको नेपाली समाजमा ज्ञानरूपी उज्ज्वल प्रदीप जलाई प्रकाश फैलाउने कविका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । कविताको प्रारम्भिक पाठ यस प्रकार छ -

तिमिरमा तिमी उज्ज्वल प्रदीप

ज्ञान गुण सब जगलाई प्रतीत

तालमा तालमा मधुर रागमा, कविले गायो आज गुण गान

छ, तिमीलाई शतशः प्रणाम ॥ आदि

५.२.२९ लेखक : बालकृष्ण सम (वि.सं. २००९, कार्तिक)

शीर्षक : भानुभक्तप्रति

विधा : कविता (गद्य)

पत्रिका : **भारती**, (वर्ष ४ अं. ५)

अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत गद्य कविता ४४ पङ्क्तिले संरचित छ । यस कवितामा समले
ज्यालखानामा थुनिएर पनि रामायण जस्तो काव्य रचना गर्ने कवि
भानुभक्ताचार्यको प्रशंसा गरेको देखिन्छ । केही कवितांशहरू यस प्रकार छन्-

हे अमृत जिह्वा भानु आचार्य -

कसरी चरा भैं पिंजरामा गायौ ?

जनताका निम्ति रामायण

× ×

जहाँ जनता रुन्छन् कराउँछन्

× ×

तर तिमीले सधैं भरी गाइरह्यौ

× ×

कसका हृदयमा भन्कार भर्न

× ×

हाम्रै निम्ति तिमीले गायौ । आदि

५.२.२३० लेखक : कुन्तीदेवी (वि.सं. २०१०)

शीर्षक : श्रद्धाञ्जलि

विधा : कविता

पत्रिका : **कमल**, (वर्ष १, अ. १)

सम्पादक : अमृतादेवी छेत्री

प्रकाशक : कमल प्रकाशन समिति, दार्जीलिङ

मुद्रक : -

पृष्ठ संख्या: - , मूल्य एक प्रतिको ३ आना

प्रस्तुत कविता १२ श्लोकले संरचित छ । भानुभक्तबाट नेपाली साहित्यको जग बसेको, रामायणमा व्यक्त उनको सन्देश प्रत्येक नेपालीको घरघरमा व्याप्त रहेको आदि कुरा कवितामा उल्लेख भएको देखिन्छ । कविताको प्रारम्भिक पाठ यस प्रकार छ -

साहित्य नभमा भानु थिएनन्

चम्कन्नथ्यो मणि पारस ।

लेखक थिए न लेख कविता

साहित्यको चाखने रस ॥

हामी नेपाली आचार्य तिम्रो । गुणगान गाउँछौं मुग्ध भै ॥

हे मान्य कवि जी ! शन्देश तिम्रो । बल्दो छ घर घर दीप भैं ॥

५.२.३१ लेखक : डमरुवल्लभ पौड्याल (वि.सं. २०१०)

शीर्षक : भानुभक्तको स्मृतिमा

विधा : कविता

पत्रिका : कमल (वर्ष १, अं. १)

सम्पादक : अमृतादेवी छेत्री

प्रकाशक : कमल प्रकाशन समिति, दार्जीलिङ

मुद्रक :

पृष्ठ संख्या : - , मूल्य एकप्रतिको ३ आना

प्रस्तुत कविता इन्द्रवज्रा छन्दमा पाँच श्लोकले संरचित छ । साहित्यमा प्रायः शून्य रहेको हाम्रो मातृभाषालाई जगाउने कविका रूपमा भानुभक्तलाई यस कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ । कविताको प्रारम्भिक पाठ यस प्रकार छ-

गिदैँ गइ लुप्त भइरहेकी, कुना कुनामा छरि फ्याँकिएकी ॥

पवित्र पूज्या जुन मातृभाषा, उठाउने को ? कवि भानुभक्त ॥

बनाइ शैलीहरूमा नचाई, कनी कुथी छन्द महाँ जँचाई ॥

गरेर उद्धार भरेर भाव, जगाउने को ? कवि भानुभक्त ॥ आदि

५.२.३२ लेखक : धर्मराज थापा (वि.सं. २०१०)

शीर्षक : खोलीका घाँसी

विधा : कविता

पत्रिका : कमल (वर्ष १, अं. १)

अन्य विवरण: पूर्ववत्

प्रस्तुत कविता ज्याउरे छन्दमा ७२ पङ्क्तिले संरचित छ । कवितामा भानुभक्त र घाँसी प्रसङ्ग तथा भानुभक्त र उनको रामायणको गुण गाइएको देखिन्छ । कविताको प्रारम्भिक पाठ यस प्रकार छ-

ए घाँसी दाइ हँसिया उधाइ खोलीका किनार ।

डोको र नाम्लो पाखैमा फाली गरेछौ पुकार ॥

लहर तिम्रो खोलीमा बग्छ भावना छरेर ।

पानीमा खेल्दै मनका छिट्टा कलकल गरेर ॥

× ×

रामायण तिम्रो हामीले पायौ भो छाती शीतल ॥ आदि

५.२.३३ लेखक : बदरीनाथ भट्टराई (वि.सं. २०१०)

शीर्षक : भानुभक्तप्रति

विधा : कविता

पत्रिका : भारती (वर्ष ५, अं. २)

अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत कविता ज्याउरे छन्दमा दश श्लोकले संरचित रहेको छ । कवितामा सरस पङ्क्तिहरूद्वारा भानुभक्त र उनको रामायणको चर्चा गरिएको छ । कविताको प्रारम्भिक पाठ यस प्रकार छ :

कतिले कोरे कतिले लेखे रामको चरित्र ।
परन्तु मीठो भाषाले पाच्यौ तिमिले पवित्र ॥
सुन्दर भावानुवाद तिम्रो देखेर छर्लङ्ग ।
शिक्षित देखि लठेप्रोसम्म पर्दछन् फुरुङ्ग ॥
जीवित छँदा कुहिरो लाग्यो जनले चिनेन ।
अमर भइ उदायौ पछि अँध्यारो रहेन ॥ आदि

५.२.३४ लेखक : रश्मिराज्य लक्ष्मी (वि.सं. २०१०)
शीर्षक : जीवित भानुभक्त
विधा : कविता
कृति : भानुभक्तप्रति (कविता सङ्ग्रह)
प्रकाशक : नेपाली शिक्षा परिषद
मुद्रक : बालकुमारी प्रिण्टिङ, प्रेस
पृष्ठ संख्या : - , मूल्य रु १०।-

प्रस्तुत गद्य कविता २४ पङ्क्तिले संरचित छ । भानुभक्तकै परिश्रमले नेपाली भाषा हुर्किएका कारण उनका आवाज र उनका भाव प्रतिबिम्बहरू नेपाली साहित्यमा कहिल्यै बिलाउने छैन र उनी सधैं जीवित रहनेछन् भन्ने भाव कवितामा व्यक्त भएको देखिन्छ । कविताको प्रारम्भ र अन्त्यको पाठ यस प्रकार छ-

तिम्रै भानु उदयले घामले नेपाल पद्य-पुष्प सूर्यमुखी भैं फुल्यो,
तिम्रै परिश्रमको पसिना जलमा नेपाली भाषा प्रेम टल्कियो,
तिम्रै श्रद्धाले बेलेको दीपले ज्योति दिँदै हाम्रो नेपाली लेख लेखायो,
तिमी कहिल्यै अस्ताउने छैनौं भानु,
त्यसैले म भन्दछु तिम्री जीवित छौं ।

× × ×

कलमको साँचोले ताल्वा खोली बन्दी शिक्षालाई स्वतन्त्र बनायौ

सबै छोराछोरीलाई शिक्षा दूध पियाई नेपाली आमालाई हँसायौ ।
त्यो समयले हात समाती बधूशिक्षाका सारलाई आफैँसँग राख्यौ होला ।
तर त्यो समय चाहिँ तिम्रो नारी शिक्षा दिने भाव अँगाली
तिम्रो भाव प्रतिबिम्ब कहिल्यै हराउने छैन, भानु ।
त्यसैले म भन्दछु तिम्री जीवित छौ ।

५.२.३५ लेखक : लेखनाथ पौड्याल (वि.सं. २०१०)
शीर्षक : भानुभक्तको जन्मजयन्ती
विधा : कविता
पत्रिका : कमल, (वर्ष १ अं. १)
अन्य विवरण : पूर्ववत्

प्रस्तुत कविता स्वागता छन्दमा नौ श्लोकले संरचित छ । सरल, सुबोध
यस कविताको केही अंश यस प्रकार छ -

धन्य काव्य रचना छ पवित्र ।

धन्य राम महिमा उसभिन्न ॥

बालबृद्ध सबको मन हर्छन्, अन्ध मूर्खतक आदर गर्छन्

× ×

देश जाति हित खातिर भाषा, काव्यका उपर उज्ज्वल आशा

राखने कलमवीर अकेला, भानुभक्त कवि हुन् उस बेला ॥ आदि

यस प्रकार प्रारम्भदेखि वि.सं. २०१० सम्ममा भानुभक्तसम्बन्धी भएका
सिर्जनात्मक फुटकर लेखन परम्परालाई हेर्दा प्रारम्भमा भानुभक्तकै
आत्मपरिचयात्मक श्लोकहरू पाइन्छन् भने त्यसपछि विभिन्न पुस्तक तथा
पत्रपत्रिकामा थुप्रै सर्जकहरूका रचनाहरू प्रकाशित भएको देखिन्छन् ।

खण्ड छ उपसंहार

वि.सं. १९७१ मा जन्मेर वि.सं. १९२५ मा दिवङ्गत भएका भानुभक्तका विषयमा जे जति लेखिएको छ, सम्भवतः त्यति अरु कुनै नेपाली साहित्यकारहरूका बारेमा लेखिएको छैन । भानुभक्तको चिनारी तथा उनीबारे विशेष अध्ययन गर्ने प्रथम व्यक्ति मोतीराम भट्ट देखिन्छन् । मोतीराम भट्टपूर्व पनि भानुभक्तसम्बन्धी फुटकर श्लोकहरू लेखिएका पाइन्छन् । भानुभक्तले आफ्ना बारेमा आफै पनि लेखेका छन् । “पहाडको अति बेस देश् . . .”, “भानुभक्त भनीप्रसिद्ध नरमा . . .” आदि यसका उदाहरण हुन् । तापनि नेपाली साहित्यलाई ठूलो सेवा पुऱ्याएर पनि ओझेलमा परेका भानुभक्तलाई प्रकाशमा ल्याउने श्रेयमोतीराम भट्टलाई नै छ । उनले वि.सं. १९४१ मा रामायण बालकाण्ड प्रकाशित गरेका छन् भने वि.सं. १९४८ मा कवि ‘भानुभक्तआचार्यको जीवन चरित्र’ प्रकाशित गरेका छन् । त्यसपछि भानुभक्तका कृति प्रकाशित गर्ने र भानुभक्तका बारेमा लेख्ने परम्परा निरन्तर रूपमा चल्दै आएको छ । मोतीराम भट्टले भानुभक्त र उनका काव्यबारे जुन धारणा प्रकट गरेका छन् त्यही नै हाम्रो समीक्षात्मक लेखनको प्रस्थानविन्दु हो । आदिकवि भानुभक्तको रेखाचित्र प्रकाशित गर्ने प्रथम व्यक्ति मोतीराम भट्ट नै हुन् । कवि भानुभक्तको जीवन चरित्र वि.सं. १९४८ को मुख पृष्ठमा उक्त चित्र प्रकाशित छ । गोरखा प्रचारक मण्डलीले सर्वप्रथम भानुभक्तको रेखाचित्रलाई फोटो शैलीमा ढाल्ने काम गरेपछि भानुभक्तीय रामायण लगायत **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ, भानुभक्त मणिमाला, कवि भानुभक्त** आदि कृतिहरूमा भानुभक्तको चित्र प्रकाशित भएका छन् भने १७ जुन १९४९ अर्थात् वि.सं. २००६ मा नेपाली साहित्य सम्मेलन दार्जीलिङको तत्त्वावधानमा भानुभक्तको सालिगसमेत स्थापना भएको देखिन्छ ।

भानुभक्त रचनाहरूको प्रथम प्रकाशक मोतीराम भट्ट नै हुन् । वि.सं. १९४१ को रामायण बालकाण्ड नै भानुभक्तको पहिलो प्रकाशित कृति हो । त्यसपछि देवराज शर्मा, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, विश्वराज हरिहर शर्मा, विष्णुमाया देवी

पारसमणि प्रधान आदिले भानुभक्तका रचनाहरू प्रकाशित गरेको देखिन्छ । त्यस्तै भानुभक्तको आफ्नै रचना हस्ताक्षरमा उतारेका लघुसिद्धान्त कौमुदी, तुलसी पूजाविधि, रमानाथलाई पत्र, ठाइलाबाबु गङ्गादत्तलाई पत्र जस्ता पाण्डुलिपिहरू अहिले पनि भानुपुस्तकालय चुँदी रम्घामा सुरक्षित रहेको जानकारी पाइन्छ ।

त्यसपछि वि.सं. १९६९ मा लेखिएको शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलको **आदिकवि भानुभक्ताचार्यको जीवन चरित्र** (वि.सं. २०४९) मा केही नयाँ कविता दिइएतापनि अधिकांश भाग भट्टकै जीवनचरित्रमा आधारित देखिन्छ । भानुभक्तसम्बन्धी वास्तविक गुण दोषको विवेचना गर्दै ब्रह्म शंशेर ज.ब.रा. ले **कवि भानुभक्त** (वि.सं. १९९५) लेखे भने नेपाली साहित्य सम्मेलनद्वारा प्रकाशित **भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ** (वि.सं. १९९७) ले भानुभक्तसम्बन्धी अध्ययनमा नयाँ मोड ल्याएको देखिन्छ । जसमा भानुभक्तको जीवनी, कवित्व शक्ति तथा सामाजिक महत्त्वका बारेमा धेरै विद्वान्ले चर्चा गरेका छन् । विष्णुमाया देवीद्वारा **भानुभक्त मणिमाला** (वि.सं. १९९८) मा प्रथम पटक भानुभक्तको जन्म कण्डली प्रकाशित भई त्यसबाट कविको जन्म समय वि.सं. १८७१ किटान हुनु महत्त्वपूर्ण कुरा हो । बालकृष्ण समले **भक्त भानुभक्त** (वि.सं. २००२) नाटकमा भानुभक्तको ऐतिहासिक महत्त्व दर्साउँदै उनलाई आदर्श पुरुषका रूपमा उभ्याएको देखिन्छ । **तुलनात्मक सुन्दरकाण्ड** (वि.सं. २००२), **पुराना कवि र कविता** (वि.सं. २००३) आदिमा पनि भानुभक्तसम्बन्धी विविध चर्चा भएको पाइन्छ भने भाइचन्द्र प्रधानको गोर्खा पत्रिकामा प्रकाशित फुटकर लेखहरूको सङ्ग्रह **कवि भानुभक्त** (वि.सं. २००९) ग्रन्थमा पनि विभिन्न शीर्षकमा कविको चर्चा भएको देखिन्छ ।

फुटकर लेखनका सन्दर्भमा प्रारम्भिक रामायणमा पाइने भूमिकादेखि लिएर विभिन्न पुस्तक तथा पत्रपत्रिकामा रहेका भानुभक्तसम्बन्धी विविध समीक्षात्मक लेख, कविता, निबन्ध, श्रद्धाञ्जलि, शुभकामना तथा भानुजयन्ती मनाइएका विवरणहरू आदि पर्दछन् । **उद्योग, गोरखापत्र, गोर्खा, भारती, कमल, शारदा**, आदि पत्रिकामा प्रकाशित विविध लेखहरू तथा 'भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ' मा प्रकाशित झण्डै तीन दर्जन लेख/रचनाहरू निकै महत्त्वपूर्ण

देखिन्छन् । यस्ता लेखहरूमाफत भानुभक्तसम्बन्धी विविध पक्षीय अध्ययन भएको देखिन्छ । भानुभक्त आदिकवि हुन् -होइनन्, यो श्लोक भानुभक्तको हो-होइन, भानुभक्त मौलिक कवि हुन् अथवा अनुवादक कवि हुन्, नेपालीमा रामायण लेखनाले संस्कृतको अपमान गरेको भन्दै भानुभक्तले अपमानित हुनुपर्‍यो अथवा रामायण लेखेर उनले कीर्ति पो फैलाए, भानुभक्त ज्वालखानामा परेका थिए अथवा थिएनन् आदि विषयहरूमा निकै चर्चा परिचर्चा भएको पाइन्छ ।

उपर्युक्त विवरणबाट वि.सं. २०१० पूर्व नै धेरै लेखक समालोचकहरूद्वारा भानुभक्तसम्बन्धी विविध पक्षीय अध्ययन अनुसन्धान भएको स्पष्ट हुन्छ । सबै पक्षहरूमा विद्वान्हरूको मतैक्य नभए तापनि स्पष्टवादिता, निर्भिकता जस्ता व्यक्तित्वगत विशेषता भएका भानुभक्त समकालीन कविहरूमा सर्वाधिक लोकप्रिय थिए र तत्कालीन कविहरूमा उनको काव्य रचनागत शैली सबैको भन्दा उत्कृष्ट थियो भन्ने कुरामा दुई मत देखिन्छ । आफ्ना परवर्ती साहित्य चिन्तकहरूद्वारा वि.सं. २०१० सम्ममा नै सर्वाधिक चर्चामा आउंन सफल कवि भानुभक्त आचार्य वास्तवमै नेपाली साहित्यका महान प्रतिभा हुन् । यिनी सम्बन्धी वि.सं. २०१० भन्दा पछि भएका अध्ययन अनुसन्धानको पनि खोज गरी कालक्रमिक रूपमा विवरण प्रस्तुत गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

सन्दर्भपुस्तकसूची

अधिकारी, भद्रवीर, नेपाली कविताको विकासमा भानुभक्त आचार्यको योगदान,
शोधप्रबन्ध विद्यावारिधि, त्रि.वि. काठमाडौं : २०५९ ।

आचार्य, बाबुराम, तुलनात्मक सुन्दरकाण्ड, नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति, नेपाल :
२००२ ।

_____, पुराना कवि र कविता, साभा प्रकाशन काठमाडौं : २००३ ।

आचार्य, नरनाथ, आदिकवि भानुभक्ताचार्यको सच्चा जीवन चरित्र, दोस्रो संस्करण,
काठमाडौं : २०३६ ।

आचार्य, मुक्तिनाथ, आदिकवि भानुभक्त आचार्य : खोजपूर्ण जीवनी, चुँदी, रम्घा,
तनहुँ : २०४२ ।

आचार्य, ब्रतराज, आदिकवि भानुभक्त ॥ जीवनी र कविताको सम्परीक्षण, भानु
जन्मस्थल विकास समिति, चुँदी, रम्घा, तनहुँ : २०५८ ।

ज्ञवाली, सूर्यविक्रम, (सम्पा); भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ, नेपाली साहित्य सम्मेलन,
दार्जीलिङ्, १९९७ ।

दुङ्गेल, शम्भुप्रसाद, आदिकवि भानुभक्ताचार्यको जीवन चरित्र, निहार प्रकाशन गृह,
काठमाडौं : २०४९ ।

देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद, लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रह, नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति, नेपाल
: २००२ ।

_____, भिखारी, नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति, दोस्रो संस्करण:
काठमाडौं : २०१९ ।

प्रधान, पारसमणि (सम्पा.); भानुभक्त ग्रन्थावली, मणि प्रिण्टिङ् प्रेस दार्जीलिङ् :
२००९ ।

प्रधान, भाइचन्द्र : आदिकवि भानुभक्त, रामजीदास जेटियालेन कलकत्ता : २००९ ।

भट्ट, मोतीराम, आदिकवि भानुभक्त आचार्यको जीवनचरित्र, रामकृष्ण बर्मा : १९४८ ।

मिश्र, टुकराज, पद्मराज, रामकृष्ण कुँवर राणा, नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति,
काठमाडौं : १९९९ ।

राणा, ब्रह्म शंशेर, कवि भानुभक्त, ब्रह्म शंशेर ज.ब.रा., नेपाल : १९९५ ।

विष्णुमाया देवी, भानुभक्त मणिमाला, विष्णुमाया देवी, काठमाडौं : १९९८ ।

शर्मा, रमा, केही चिन्तन, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रष्ठान, काठमाडौं: २०४८ ।

शर्मा, मोहनराज, लुईटेल खगेन्द्रप्रसाद, शोधविधि, साभा प्रकाशन, काठमाडौं :
२०५२ ।

सम, बालकृष्ण, भक्त भानुभक्त, तेस्रो संस्करण, काठमाडौं: २०२१ ।

अप्रकाशित सन्दर्भसूची

आचार्य, ब्रतराज, आदिकवि भानुभक्त : लोकप्रियता र सामाजिक गतिविधिको
अभिलेख (अप्रकाशित शोधप्रबन्ध), भानुजन्मस्थल विकास समिति, चुँदी,
रम्घा, तनहुँ : २०५७ ।

आचार्य, ब्रतराज, आदिकवि भानुभक्त विवरणात्मक सूचीपत्र, भानु जन्मस्थल
विकास समिति, चुँदी रम्घा, तनहुँ २०५९ ।

सन्दर्भपत्रिका सूची

अपतन, तुलसी “भानुभक्त मालाबन्ध”, भारती (वर्ष ३, अङ्क १, २००८),
पृ. ३६ ।

आचार्य, ब्रतराज “लोकप्रियताका कसीमा आदिकवि भानुभक्त आचार्य”, द्यौराली
स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन, त्रि.वि. काठमाडौं : २०५७, पृ. १ ।

काटजु, कैलाश “शुभसन्देश”, भारती (वर्ष ३, अङ्क १, २००८), पृ. ४ ।

कुन्तीदेवी, “श्रद्धाञ्जलि”, कमल (वर्ष १, अङ्क १, २०१०) पृ. १५ ।

कोइराला, धरणीधर “कवि भानुभक्त”, भारती (वर्ष ३, अङ्क ५, २००८)
पृ. १९६ ।

ज्ञवाली, सूर्यविक्रम “सुनेका कुरा”, भारती (वर्ष ३, अङ्क १, २००८ असार) पृ. ४० ।

जोशी, सत्यमोहन “भानुभक्त र घाँसी”, भारती (वर्ष २, अङ्क ३, २००७)
पृ. २० ।

थापा, धर्मराज “खोलीका घाँसी”, कमल (वर्ष १, अङ्क १, २०१०) पृ. २० ।

न्यौपाने, दैवज्ञराज, आचार्य ब्रतराज “भानुदर्शन” (वर्ष ३२, अङ्क १, पूर्णाङ्क ७, २०६३
आषाढ) ।

- प्रधान, भाइचन्द्र “एउटा पृष्ठभूमि”, **गोर्खा** (वर्ष ५, अङ्क १, २००६) पृ. १४ ।
- प्रधान, भाइचन्द्र “आवश्यक अनुसन्धान एवं किञ्चित् सन्देह”, **गोर्खा** (वर्ष ५, अङ्क २, २००६) पृ. ३३ ।
- प्रधान, भाइचन्द्र “गोस्वामी तुलसीदास र भानुभक्त”, **गोर्खा** (वर्ष ५, अङ्क ४, २००६) पृ. ६३ ।
- प्रधान, भाइचन्द्र “रामायणको एउटा प्रस्तावना”, **गोर्खा** (वर्ष ५, अङ्क ४, २००६) पृ. ९७ ।
- प्रधान, भाइचन्द्र “नेपाली जीवनमा रामायण”, **गोर्खा** (वर्ष ५, अङ्क १४, २००६) पृ. २४३ ।
- प्रधान, भाइचन्द्र “रचनागत भाषा”, **गोर्खा** (वर्ष ५, अङ्क १९, २००६) पृ. ३१२ ।
- प्रधान, भाइचन्द्र “छन्द चुनाइ”, **गोर्खा** (वर्ष ५, अङ्क २०, २००६) पृ. ३३५ ।
- प्रधान, भाइचन्द्र “अन्य तीन कृति”, **गोर्खा** (वर्ष ५, अङ्क १६, २००६) पृ. २६३ ।
- प्रधान, आनन्दमणि “भानुभक्तका छन्द”, **भारती** (वर्ष १, अङ्क १, २००६) पृ. ५७ ।
- प्रधानाङ्ग, खेगेन्द्रकुमार “भानुभक्तका छन्द”, **भारती** (वर्ष ३, अङ्क १, २००८) पृ. ३७ ।
- प्रधान, पारसमणि “भानुभक्तको जन्मदिन”, **भारती** (वर्ष ३, अङ्क १, २००८) पृ. २० ।
- प्रधान, पारसमणि “भानुभक्तको जन्मजयन्तीमा भाषण” (वर्ष ४, अङ्क २, २००९) पृ. १ ।
- पौड्याल, लेखनाथ “आदिकविको सम्मान”, **भारती** (वर्ष ३, अङ्क १, २००८) पृ. ३४ ।
- पौड्याल, डमरुबल्लभ “भानुभक्तको स्मृतिमा”, **कमल** (वर्ष १, अङ्क १, २०१०) पृ. १० ।
- पौड्याल, लेखनाथ “भानुभक्तको जन्मजयन्ती”, **कमल** (वर्ष १, अङ्क १, २०१०) पृ. ३४ ।
- बराल, ईश्वर “भानुभक्त”, **भारती** (वर्ष १, अङ्क ४, २००६ असोज) पृ. १७ ।
- भट्टराई, बदरीनाथ “भानुभक्तप्रति”, **भारती** (वर्ष ५, अङ्क २, २०१०) पृ. ५० ।
- भुपेन्द्र “भानुजन्मोत्सव”, **गोर्खा** (वर्ष ८, अङ्क २९, २००९) पृ. ४४५ ।
- राई, दास “नेपाली साहित्य क्रान्ति”, **गोर्खा** (वर्ष ४, अङ्क ५०, २००५) पृ. ७६५ ।
- राई, दास “भानुभक्त जयन्ती”, **गोर्खा** (वर्ष ४, अङ्क २७, २००५) पृ. ४१९ ।
- राई, लक्ष्मीशोभा “कवि भानुभक्ताचार्य”, **भारती** (वर्ष ३, अङ्क १, २००८) पृ. १५ ।

- शर्मा, रामकृष्ण “नेपाली साहित्यको प्रगति”, गोर्खा (वर्ष ३, अङ्क १६/१७, २००४)
पृ. २१ ।
- शर्मा, श्रीभद्र “भानुको सुयशमा कालो धब्बा”, शारदा (वर्ष १४, अङ्क १०, २००५
माघ) पृ. २०८ ।
- शर्मा, श्रीदेव “भानुभक्त तीन पटक जन्मे ?”, भारती (वर्ष ३, अङ्क १, २००८) पृ. ।
- शाह, जितेन्द्रबहादुर “आदिकविको मान”, नेपाल शिक्षा (वर्ष १, अङ्क ११,) पृ. ।
- शास्त्री, माधवप्रसाद “भानुभक्त चर्चा”, भारती (वर्ष ३, अङ्क २, २००८)
पृ. ६५ ।
- श्रेष्ठ, अग्निराज “जातीय कवि भानुभक्त”, भारती (वर्ष १, अङ्क ३, २००६) पृ. १३ ।
- श्रेष्ठ, कृष्णप्रसाद “भानुभक्तप्रति श्रद्धाञ्जलि”, उद्योग (वर्ष १४, अङ्क ६/७, २००६)
पृ. २३ ।
- सम, बालकृष्ण “भानुभक्तप्रति”, भारती (वर्ष ४, अङ्क ५, २००९) पृ. १९५ ।
- सिंह रूपनारायण “प्रधान सम्पादकको पृष्ठ”, भारती (वर्ष ३, अङ्क १, २००८)
पृ. ५८ ।
- सिंह हर्कजड “कवि भानुभक्त”, भारती (वर्ष ३, अङ्क १, २००८) पृ. १६ ।
- सिंह हर्कजड “कवि भानुभक्त र रामायण” भारती (वर्ष ३, अङ्क १, २००८)
पृ. १७ ।
- सिंह, कवीन्द्रनाथ “भानुभक्त” भारती (वर्ष ४ अङ्क ३, २००९) पृ. १० ।
- _____ “भानुजयन्ती” गोरखापत्र (वि.सं २००९, असोज ११) पृ. १ ।
- _____ “भानुजयन्ती” गोरखापत्र (वि.सं २०१०, असोज ७) पृ. ४ ।
- _____ “लेख रचनाका निमित्त आह्वान” गोरखापत्र (वि.सं २०१०, असार २३)
पृ. ४ ।
- _____ “सम्पादकीय” गोरखापत्र (वि.सं २०१०, साउन ७) पृ. २ ।